

Perspectief

Discussieer nu zélf mee op...

Meld mij aan voor de Nieuwsbrief van Perspectief

Perspectief is een uitgave van de
Katholieke Vereniging voor Oecumene
www.oecumene.nl

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave.....	III
Redactioneel.....	VI
Woord van welkom.....	2
<i>Prof. dr. Peter Jonkers</i>	
Het Concilie van Trente (1545-1563).....	5
<i>Prof. dr. Wim François & dr. Violet Soen</i>	
Hervorming?.....	6
De bijeenroeping.....	10
De eerste zittingsperiode, 1545-47.....	12
De tweede zittingsperiode 1551-52.....	20
De derde zittingsperiode 1562-63.....	23
Rome en Trente.....	31
De Nederlanden en Trente.....	35
Besluit.....	41
De priesteropleiding in de Lage Landen sedert het concilie van Trente.....	42
<i>Dr. Theo Clemens</i>	
Inleiding.....	42
De situatie vóór en ten tijde van Trente.....	43
Het Concilie van Trente.....	45
De werking van het decreet tot ca 1600.....	46
De seminaries in de zeventiende eeuw.....	48

De theologie.....	50
De geestelijke vorming.....	53
Afsluiting.....	57

De vernieuwing van catechese en catechismus in de Nederlanden ten tijde van het Concilie van Trente 59

Dr. Marcel Gielis

1 Catechese en catechismus vóór het Concilie van Trente.....	60
1.1 De laatmiddeleeuwse catechese.....	60
1.2 De Reformatie en de katholieke reactie.....	62
2 Catechese en catechismus op het Concilie van Trente.....	63
3 Catechese en catechismus na het Concilie van Trente.....	66

CATECHISMUSSEN IN DE EERSTE DECENNIA NA HET CONCILIE

CATECHISMUSSEN IN 19DE EN 20STE EEUW (VÓÓR VATICANUM II)

4 Catechismussen na Vaticanum II.....	71
---------------------------------------	----

Het protestantse beeld van Trente..... 74

Prof. dr. Herman Selderhuis

Inleiding.....	74
1 Oproep en begin: Sceptis en afwijzing.....	74
2 Voortzetting en afsluiting: teleurstelling en verwerping.....	81
3 Beschrijving en beeld: breuk en afwijzing.....	84
Tenslotte.....	88

Een herlezing van de door het Concilie van Trente en de Protestantse Belijdenisgeschriften uitgesproken veroordelingen..... 89

Dr. Ton van Eijk

Proloog.....	89
1 Enkele feitelijke gegevens.....	90

2	Vooronderstellingen, opdracht en methode	92
2.1	92
2.2	93
2.3	93
	<i>Methodisch</i> heeft de commissie zich de volgende vier vragen gesteld:.....	93
3	De beperkte doelstelling van het project.....	94
4	Resultaten.....	98
5	Receptie door de kerken.	102
	Besluit.....	105
	Personalia	107
	Colofon.....	109

Redactioneel

Op 15 oktober 2013 organiseerde de Katholieke Vereniging voor Oecumene in samenwerking met de *Tilburg School of Theology* een symposium over het Concilie van Trente dat 450 jaar geleden werd afgesloten. De stimulans om dit symposium te organiseren kwam met name van Refo500. Vanaf het begin is de Katholieke Vereniging voor Oecumene als projectpartner bij dit initiatief betrokken met het doel om bij te dragen aan een oecumenische doordenking van 500 jaar Reformatie. De bestudering van het Concilie van Trente hoort daar zeker bij. Het 450-jarig jubileum was dan ook een goede aanleiding.

In dit nummer van Perspectief bieden we u de teksten van het symposium aan. Prof. dr. Wim François en Prof. dr. Violet Soen schetsen in hun bijdrage mede op basis van de voortreffelijke studie van John O'Malley de achtergronden en het verloop van het Concilie. Daarbij wordt in het bijzonder aandacht besteed aan de bijdrage aan het concilie van theologen en bisschoppen uit de Nederlanden. Dr. Theo Clemens laat vervolgens zien welke invloed het Concilie van Trente heeft gehad op de priesteropleidingen in de Lage Landen. Hij richt zich in het bijzonder op het seminarie van het aartsbisdom Mechelen en brengt onder andere naar voren dat het met de priesteropleidingen in de Lage Landen helemaal niet zo slecht gesteld was als vaak voetstoots wordt aangenomen. De bijdrage van dr. Marcel Gielis is gewijd aan de vernieuwing van catechese en catechismus in de Nederlanden ten tijde van het Concilie van Trente. Ook Gielis laat aan de hand van voorbeelden zien dat er in de Nederlanden een oude, op de Middeleeuwen teruggaande traditie op dit gebied bestaat, die slechts in beperkte mate is beïnvloed door de *Catechismus Romanus*.

De protestantse beeldvorming van het Concilie van Trente, als daar al van gesproken kan worden, staat vanaf het begin onder zeer negatieve voortekenen. Het Concilie was door de Reformatoren Luther en Melancton al veroordeeld voordat het goed en wel begonnen

was. Prof. dr. Herman Selderhuis schetst in zijn bijdrage de achtergronden van de scepsis, veroordeling en afwijzing van het Concilie aan protestantse zijde.

Op de weg naar het herstel van de kerkgemeenschap kunnen we niet om het verleden heen. Met name in Duitsland is in de jaren tachtig door de theologen en kerkhistorici van beide grote tradities veel geïnvesteerd in de bestudering van de wederzijdse veroordelingen uit het verleden in het licht van de oecumenische toenadering. Dr. Ton van Eijk presenteert in zijn bijdrage de resultaten van dit zeer belangrijke oecumenische studieproject.

De bijdrage van dr. Dick Akerboom aan het symposium over geloofsverschillen tussen katholieken en protestanten in de 16^e eeuw kon door omstandigheden helaas nog niet voor publicatie worden voltooid. We hopen deze bijdrage in het komend nummer alsnog te publiceren samen met enkele andere artikelen over het Concilie van Trente die we na het symposium mochten ontvangen.

Veel leesgenoegen!

De redactie

Eric Roovers

Geert van Dartel

Woord van welkom

Prof. dr. Peter Jonkers

Namens de organisatoren, zijnde de Tilburg School of Catholic Theology en de Katholieke Vereniging voor Oecumene, wil ik u van harte welkom heten op deze studiedag over het Concilie van Trente. Een bijzonder woord van welkom ook aan de sprekers van deze dag, Wim François van de KULeuven, Herman Selderhuis van Refo 500, en natuurlijk aan onze collega's uit eigen huis, Theo Clemens, Marcel Gielis, Dick Akerboom en Ton van Eijk, en natuurlijk ook aan Marcel Sarot, die bereid is om als dagvoorzitter op te treden.

De plaats van deze studiedag, het auditorium van het museum Catharijneconvent, is rechtstreeks verbonden met het thema van deze studiedag. Een niet onbelangrijk deel van de collectie van dit prachtige museum is gewijd aan de geschiedenis van het uit elkaar groeien van katholicisme en protestantisme, maar ook aan de manieren waarop gezocht is naar onderlinge verstandhouding en zelfs toenadering. Er loopt op dit moment zelfs een bijzondere tentoonstelling over vormen van verdraagzaamheid, waarin het verhaal wordt verteld van hoe katholieken en protestanten in de loop der eeuwen geleerd hebben elkaar te respecteren en zelfs te gaan waarderen. Als u binnenkort in de gelegenheid bent deze tentoonstelling te bezoeken, moet u beslist ook een kijkje nemen in onze Tilburg School of Catholic Theology, die juist links en rechts naast het Catharijneconvent in twee prachtige historische panden gevestigd is.

Ook deze studiedag staat in het teken van de toenadering tussen katholieken en protestanten. De vraag om aandacht te besteden aan het Concilie van Trente kwam immers van de initiatiefnemers van Refo500, die de betrokkenheid van katholieken bij dit project van groot belang vinden. Dit jaar is het 450 jaar geleden dat het Concilie van Trente werd afgesloten. In datzelfde jaar zag de Heidelbergse Catechismus het licht. Trente en de Heidelbergse Catechismus staan – zeker in de beeldvorming – voor de tegenstelling tussen katholieken en protestanten, en alleen al om die reden is het van groot belang om deze

beeldvorming op een wetenschappelijke studiedag kritisch tegen het licht te houden. De katholieke theologie heeft immers veel aandacht voor het vroege christendom en voor de kerkvaders, maar voor de 16 eeuw is er veel minder belangstelling. Toch is die periode, de eeuw van het begin van de Reformatie en van het Concilie van Trente, van groot belang om de verhoudingen tussen katholieken en protestanten te kunnen begrijpen.

Zoals bekend stonden de religieuze twisten van de 16^e eeuw in een spannende politieke context, zowel nationaal als internationaal. Zonder de steun van de vorsten zou de Reformatie vroegtijdig gesmoord zijn, en van hun kant speelden ook de paus en de keizer een rol in de organisatie en het verloop van het Concilie van Trente. De hoop van onder andere Karel V was dat dit Concilie de vrede met de reformatoren zou herstellen, maar helaas werd die hoop niet bewaarheid. Het Concilie van Trente leidde tot een definitieve breuk van de katholieke kerk met de reformatie, met als uiteindelijk resultaat de godsdienstoorlogen, die in de 16^e en de 17^e eeuw grote delen van Europa hebben geteisterd. Hoewel op het eerste gezicht dit soort problemen tot een ver verleden behoren, hoeven we de krant maar open te slaan om te beseffen dat een land ook in onze tijd totaal gedestabiliseerd kan worden door religieuze conflicten. De burgeroorlog in Syrië is één van de meest trieste illustraties van deze waarheid. Maar ook hier in West-Europa staat de plaats van de religie in de publieke ruimte opnieuw hoog op de politieke agenda.

Het thema van vandaag, de betekenis van het Concilie van Trente voor de hervorming van de katholieke kerk, is een stuk vreedzamer. Het wordt vanuit twee invalshoeken bestudeerd: een historische, die de priesteropleidingen en de catechese in de 16^e en 17^e eeuw onderzoekt, en een actualiserende benadering, die de geloofsverschillen tussen katholieken en protestanten herleest en herwaardeert in het licht van de oecumenische toenadering in de 20^e en 21^e eeuw. Ik hoop dan ook van harte dat deze studiedag bouwstenen aandraagt voor *oecumenische* herdenking dan wel viering van het begin van de Reformatie, en zo een teken mag zijn voor de manier waarop verschillende godsdienstige tradities van elkaars geschiedenis kunnen leren. Immers, wederzijds begrip en respect tussen religies zijn van cruciaal belang voor elke samenleving, niet alleen een kleine 500 jaar geleden, maar ook nu.

Ik geef dan nu graag het woord aan de dagvoorzitter, Marcel Sarot, en verontschuldig mij ook voor het feit dat ik niet kan deelnemen aan deze studiedag vanwege diverse bestuurlijke taken en verplichtingen.

Het Concilie van Trente (1545-1563).

Een tussentijdse balans van 450 jaar onderzoek.

Prof. dr. Wim François & Prof. dr. Violet Soen

Op 4 december 2013 was het precies 450 jaar geleden dat het Concilie van Trente plechtig werd afgesloten. Werd in 2012 nog maar de vijftigste verjaardag van de opening van het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) herdacht, dan diende zich in 2013 dus al een nieuwe herdenking aan wat betreft conciliegeschiedenis. Meer nog: de modernisering die Vaticanum II in de Katholieke Kerk wilde doorvoeren, worden wel eens geprofileerd tegenover 'Trente' dat daardoor, niet helemaal terecht,¹ geassocieerd wordt met autoritarisme en conservatisme. Voor katholieke traditionalisten staat Trente dan weer symbool voor alles wat het Tweede Vaticaans Concilie hen heeft ontnomen. Protestanten met zin voor traditie wijzen op de 126 *anathemata* of banvloeken die Trente heeft uitgesproken ten aanzien van hun geloofsstellingen. Het is dus meer dan tijd voor een genuanceerd herdenken van wat het Concilie van Trente heeft betekend voor Kerk en cultuur in de Nieuwe Tijd, en voor het opmaken van een voorzichtige balans na de wetenschappelijke activiteiten van het voorbije jubileumjaar.

De geschiedschrijving over het Concilie van Trente heeft in ieder geval een zeer wisselend verloop gekend. Kort nadat het Concilie in 1563 was afgesloten, bevestigde paus Pius IV de decreten ervan,

¹ J. O'Malley, *The Council of Trent: Myths, Misunderstandings, and Unintended Consequences*, Rome 2013, p. 3-19; Id., 'The Council of Trent: Myths, Misunderstandings, and Misinformation', in T. M. Lucas (ed.), *Spirit, Style, Story. Essays honoring John W. Padberg S.J.*, Chicago 2002, 205-226; Id., *Trent and Vatican II: Historical and Theological Investigations*, New York/Oxford 2006; G. Alberigo, 'L'ecclesiologia del Concilio di Trento', *Rivista di storia de la Chiesa in Italia* 18 (1964) 227-242.

maar verbood hij het drukken van commentaren en annotaties zonder uitdrukkelijke toelating van de Heilige Stoel. In de vroege zeventiende eeuw bracht Paulus V alle archiefmateriaal m.b.t. het Concilie samen in vijftig banden en sloeg het op in de Vaticaanse archieven. Daar bleef het ontoegankelijk voor onderzoek, tot Leo XIII in 1880 de Vaticaanse Archieven opende. Pas aan het begin van de twintigste eeuw startte de *Görres Gesellschaft* met de publicatie van de handelingen van het Concilie, waarmee de kritische geschiedschrijving pas echt startte. In de twintigste eeuw werd de geschiedschrijving over Trente dan vooral de zaak van de gerenommeerde Duitse katholieke kerkhistoricus Hubert Jedin (1900-1980). Sindsdien hebben Wolfgang Reinhard, Alain Tallon, Ignasi Fernández Terrabras, Giuseppe Alberigo, Adriano Prosperi, Paolo Prodi en Simon Ditchfield elk op hun beurt de link tussen Trente en het Heilig Roomse Rijk, Frankrijk, Spanje, Italië en de overzeese wereld onderzocht. Op basis daarvan brengt John O'Malley met zijn meest recente boek een overzicht over 'wat op het concilie' gebeurde.² Deze bijdrage wil deze synthese van John O'Malley in perspectief plaatsen, zowel van het recente onderzoek enerzijds als van de vroegmoderne Nederlanden anderzijds.

Hervorming?

Vanaf 1517, het jaar waarin Maarten Luther diens 95 stellingen publiek maakte, werd de Kerk in Europa geconfronteerd met een hervorming die louter gebaseerd wilde zijn op de Bijbel en af wilde schaffen wat als overbodige aanwas uit de middeleeuwen werd beschouwd. De mens, die fundamenteel zondig was, kon volgens de reformatoren zijn heil immers niet verdienen door goede werken te verrichten (zoals vasten, bedevaarten, verering van relieken, het kopen van aflaten, of andere devotiepraktijken), maar enkel door zich in geloof toe te vertrouwen aan God die zijn genade 'om niet' had aangeboden in Christus. Doorgaans herleidden de protestantse hervormingsbewegingen het aantal sacramenten ook tot twee, doopsel en Avondmaal, al erkende Luther aanvankelijk ook nog de biecht. Verder werd het priestercelebaat afgeschaft en werden kloosters opgeheven. Met het pausdom en de curie wilden de hervormers niets meer te maken hebben, en vaak werden ook meer open vormen van kerkbestuur ingesteld, met inbreng van leken. Een

² J. O'Malley, *Trent: What happened at the Council*, Cambridge MA 2013. Dit boek vormde ook reeds het onderwerp van een discussieforum van *The Catholic Historical Review* 99 (2013). Voor de historiografie, zie ook p. 10-11.

groeïende groep gealfabetiseerde burgers in de verstedelijkte gebieden van Europa had wel oren naar deze ideeën, en ook in bepaalde rurale regio's kreeg de sociale oproep van het algemeen priesterschap van de gelovige veel weerklank. Uit de recente geschiedschrijving weten we echter dat er onder de gelovigen zeker geen algemene vermoedheid omtrent het laatmiddeleeuwse devotieleven bestond en dat de scrupules van Luther ten aanzien van de zogenoemde werkheiligheid zeker niet mogen worden geprojecteerd op de laatmiddeleeuwse gelovige als zodanig.³

De kwestie van de 'hervorming van de Kerk in hoofd en leden' was volgens John O'Malley een meer gedeeld aanvoelen. Een concilie werd beschouwd als een aangewezen middel om dat doel te bereiken, zoals ook Luther zelf aangaf. Bisschoppen waren immers vaak politieke leiders geworden, gerekruteerd uit de hoogste adel en verblijvend aan vorstelijke hoven. Niet zelden combineerden ze het bezit van verschillende bisdommen, om de inkomsten ervan op te strijken. Dispensaties om meervoudige beneficiëes te mogen combineren, werden tegen betaling aan de Romeinse curie verkregen (een zelfde nonchalance tegenover de residentieplicht had zich ook in de lagere regionen van de clerus geïnstalleerd). Dit soort bisschoppen, en er waren natuurlijk uitzonderingen, liet het beheer en de pastorale zorg van het bisdom over aan een plaatsvervanger. Milaan, bijvoorbeeld, dat aan het einde van de zestiende eeuw onder Carolus Borromeus het model zou worden van de geslaagde kerkhervorming, had voordien gedurende tachtig jaar geen residerende bisschop meer gehad.⁴

De renaissancepausen in Rome hielden eveneens van een exuberante stijl, kunst en esthetiek, maar ook van intriges, nepotisme en militaire ondernemingen, behalve misschien tijdens het korte pontificaat tussen 1522 en 1523 van de strikte 'Nederlandse' of beter 'Leuvense' Adriaan van Utrecht.⁵ Om het leven dat ze leidden te kunnen voortzetten, waren

³ H. Hillerbrand, 'Was there a Reformation in the Sixteenth Century?', *Church History* 73 (2003) 525-552; T. Scott, 'The Reformation between Deconstruction and Reconstruction: Reflections on Recent Writings on the German Reformation', *German History* 26 (2008) 406-422.

⁴ O'Malley, *Trent*, p. 16 en 38-48. Een overzicht van de problematieken van de verschuivingen in het vroegmoderne bisschopsambt vindt men bij J. M. DeSilva (ed.), *Episcopal Reforms and Politics in Early Modern Europe*, Kirksville 2012.

⁵ M. Verweij, *Adrianus VI (1459-1523): de tragische paus uit de Nederlanden*, Antwerpen 2010; M. Gielis en G. Gielis, 'Adrian of Utrecht (1459-1523) as Professor at the University of Louvain and as a Leading Figure

de pausen erg afhankelijk van de curie die beneficiés vaak aan de hoogste bieder verkocht en tegen betaling allerlei flagrante dispensaties of exempties van het kerkelijk recht afleverde. De renaissancepauzen beseften dat ze heel wat te duchten hadden van de samenroeping van een concilie, zoals de vijftiende eeuw met onder meer de concilies van Konstanz en Basel had aangetoond. John O'Malley benadrukt in zijn boek dat de vrees voor het conciliarisme die sindsdien bij paus en curie bestond, de samenroeping van een Concilie erg vertraagde en hij laat niet na op de verantwoordelijkheid van deze instanties te wijzen.⁶ Bovendien was Lateranen V nog maar pas afgesloten en kon de nood aan een concilie op deze wijze gemakkelijk worden afgewimpeld.

Toch leefde in bepaalde kringen van de Katholieke Kerk wel degelijk een wil tot hervorming. In de Nederlanden en het Duitse Rijnland had de *Devotio Moderna* sinds de late middeleeuwen een aanzienlijke aanhang. In reactie op de aanslepende misstanden in de institutionele Kerk, propageerde deze vroomheidsbeweging een hernieuwde navolging van Christus, in zijn leven, passie en verrijzenis.⁷ Daartoe werd de private lezing van de bronnen van het apostolische leven, de Bijbel en de kerkvaders, aanbevolen. De hernieuwingsbeweging bracht leken bijeen in nieuwe vormen van (semi-)religieus leven en leidde uiteindelijk tot de stichting van observante kloosterorden. Een exponent van deze laatbloei van de *Devotio Moderna* was ook het *domus pauperum* dat Johannes Standonck eerst in Parijs stichtte – het *Collège de Montaigu* – en later ook in Valenciennes, Cambrai, Mechelen en Leuven. Toekomstige kloosterlingen en clerici leefden er samen, met het oog op een goede opleiding, in een strikte discipline en met de verplichting tot koorgebed. Uit het milieu van de *Devotio Moderna* stamde ook Erasmus die de inzichten van de beweging radicaliseerde en een scherpe tegenstelling maakte tussen de religie van de geest en de religie van het vlees. Tegenover de beleving van uiterlijke, naar zijn aanvoelen vaak bijgelovige, praktijken, plaatste Erasmus een verinnerlijkt, moreel christendom, gevoed door de

in the Church of the Netherlands', *Fragmenta: Journal of the Royal Netherlandish Institute in Rome* 4 (2010) 1-22; E. Gleason, 'Who was the first Counter-Reformation pope?', *The Catholic Historical Review* 81 (1995) 173-184.

⁶ O'Malley, *Trent*, p. 23-38 en 57.

⁷ A. Speetjens, 'A Quantitative Approach to Late Medieval Transformations of Piety in the Low Countries. Historiography and New Ideas', in R. Lutton en E. Salter (ed.), *Pieties in Transition: Religious Practices and Experiences, c. 1400-1640*, Aldershot 2007, 110-114.

lezing van de Schrift. Hoewel Erasmus er uiteindelijk voor koos om binnen de katholieke Kerk te blijven, was zijn invloed op (spiritualistische tendensen binnen) de Reformatie niet gering.⁸

Toegegeven, vele kloosters en abdijen waren geen toonbeeld van regeltucht, maar anderszids deden sommige kloosterorden en opleidingscentra voor geestelijken een voorafname op de kerkhervorming, door resoluut te kiezen voor een degelijke vorming van hun leden, voor een afstand van het 'wereldse streven' en voor een terugkeer naar een strikte discipline. Luther zelf was lid van een observantentak van de augustijner eremieten. Deze hervormingsinitiatieven kozen voor aansluiting met wat als het beste van de katholieke traditie werd beschouwd. De meest uitgesproken hervormingstendens valt op te merken in Spanje, waar een figuur als de bisschop en hoftheoloog Francesco Ximenes de Cisneros (1436-1517) de trend zette voor het nieuwe model van de bisschop als herder die het geestelijke bestuur van zijn bisdom ter harte nam, via prediking, de toediening van de sacramenten, en de visitatie van de parochies van zijn bisdom. Ook pastoors moesten op hun beurt herders van hun kudde worden, en Ximenes de Cisneros zette dan ook in op de vorming van zijn geestelijkheid, ook op het vlak van de Bijbel. In dat verband stichtte hij de Universiteit van Alcalà. Vaak werd hij daarbij openlijk gesteund door de Katholieke Koningen.⁹ Zelf schetst O'Malley deze hervormingspogingen wel, maar toch beschouwt hij

⁸ A. Hyma, *The Youth of Erasmus*, Ann Arbor 1931; rpt. New York 1968, p. 81-166; R. R. Post, *The Devotio Moderna: Confrontation with Reformation and Humanism*, Leiden 1968; R. Mokrosch, 'Devotio Moderna. II: Verhältnis zu Humanismus und Reformation', *Theologische Realenzyklopädie* 8 (1981) 609-616; C. Augustijn, 'Das Problem der initia Erasmi' en 'Erasmus und die Devotio Moderna', in C. Augustijn (ed.), *Erasmus. Der Humanist als Theologe und Kirchenreformer*, Leiden 1996, p. 3-25 en 26-37; A. G. Weiler, 'The Dutch Brethren of the Common Life, Critical Theology, Northern Humanism and Reformation', in F. Akkerman en A. J. Vanderjagt (ed.), *Northern Humanism in European Context, 1469-1625*, Leiden 1999, p. 325-329; zie ook M. E. H. N. Mout, 'Erasmianism in Modern Dutch Historiography', in M. E. H. N. Mout, H. Smolinsky, en J. Trapman (ed.), *Erasmianism: Idea and Reality*, Amsterdam 1997, 189-199.

⁹ C. Hermann, *L'Eglise d'Espagne sous le patronage royal (1476-1834). Essai d'ecclésiologie politique*, Madrid 1988.

het Concilie vooral als een nieuwe etappe in de conciliegeschiedenis, ingeleid door de prelude van concilies van Konstanz, Basel, Ferrara-Firenze en Lateranen V.¹⁰

De bijeenroeping

John O'Malley benadrukt dat er naast de weerstanden in de hoogste kringen van de Kerk om een Concilie bijeen te roepen, vooral politieke obstakels waren, meer misschien dan voor de andere algemene concilies.¹¹ De idee van een Concilie werd immers vooral door keizer Karel V erg gesteund. Hij werd in het Heilig Roomse Rijk geconfronteerd met de door Luther geïnitieerde Hervorming, die de godsdienstige en politieke eenheid van zijn Rijk in gevaar bracht, en kosten vergde die naar zijn aanvoelen beter werden ingezet in een christelijke strijd tegen de Ottomanen. Zijn aartsrivaal, Frans I, was tegen een Concilie gekant, vooreerst omdat het herstel van de religieuze eenheid in het Rijk de positie van Karel in Duitsland en in Europa kon versterken.¹² Bovendien had de Franse koning zelf reeds via het Concordaat van Bologna uit 1515 aanzienlijke invloed had gekregen in de Gallicaanse Kerk, o.m. bij de bisschopsbenoemingen. Deze invloed wilde de Franse koning niet zomaar uit handen geven. Zoals O'Malley daarbij aangeeft, vergeet men te vaak om ook de Engelse koning Hendrik VIII te noemen, terwijl diens oprichting van de Anglicaanse kerk eveneens zorgde dat de paus angst kreeg voor hervorming en staatsinvloed. De coalitie tussen Engelsen en Fransen zorgde dat de bijeenroeping van een nieuw Concilie na Lateranen V vertraging opriep.¹³

Gebrek aan interesse in echte hervormingen bij opeenvolgende pausen, de vrees voor conciliaristische reflexen, alsook het gallicanisme, anglicanisme en politieke strubbelingen, vooral tussen Karel V en Frans I, vertraagden jarenlang de samenroeping van een Concilie. Paradoxaal genoeg was het paus Paulus III, Alessandro Farnese, die zich tot doel had gesteld de situatie te deblokkeren. De man stond nog met het ene been in het

¹⁰ Veel positiever over deze vroege kerkelijke hervormingsbewegingen zijn bijvoorbeeld M. Mullett, *The Catholic Reformation*, Londen/New York 1999, en het oude maar nog bruikbare J. Olin, *The Catholic Reformation: Savonarola to Ignatius Loyola. Reform in the Church, 1495-1540*, New York 1969.

¹¹ O'Malley, *Trent*, p. 51-59.

¹² Het beste overzicht over de religieuze strijd van Karel V vindt men bij H. Schilling, 'The struggle for the Integrity and Unity of Christendom', in H. Soly (ed.), *Charles V*, Antwerpen 1999, 285-365.

¹³ O'Malley, *Trent*, p. 58-59.

renaissancepausdom en met het andere in de kerkelijke hervorming. Hij was vader van vier bastaardkinderen en kampioen van het nepotisme, maar aarzelde niet om onmiddellijk na zijn verkiezing, meer bepaald in 1536, een commissie op te richten o.l.v. kardinaal Gasparo Contarini die de samenroeping van een Concilie moest voorbereiden. De commissie vaardigde een *Consilium de Emendanda Ecclesia* uit die de misbruiken in de curie aanklaagde, en zo de weg bereidde om een breder concilie bijeen te roepen. Tegelijkertijd vaardigde hij de bul *Ad Dominici Gregis Curam* uit waarbij hij een concilie samenriep voor het jaar nadien. Door politiek-religieus getouwtrek zou de effectieve samenkomst van een concilie nog jaren op zich laten wachten. Pas nadat Frans I door Karel V was verslagen nabij Crépy in 1542, lag de weg vrij voor een kerkvergadering in Trente. De keuze van de plaats van samenkomst was een compromis: het was een stad in het rijksgedebiet van Karel V, die op deze wijze de protestanten wilde tegemoet komen, maar ze bestond grotendeels uit een Italiaanstalige bevolking en bevond zich op koerierafstand van Rome.¹⁴

Vijfentwintig sessies zou het Concilie van Trente uiteindelijk kennen, gedurende drie zittingsperiodes, gespreid over maar liefst achttien jaar: (1) van december 1545 tot maart 1547; (2) van mei 1551 tot april 1552; (3) en tenslotte, na een hiaat van 10 jaar, van januari 1562 tot december 1563. Vaak is gewezen op het lage aantal deelnemers aan het Concilie. Zeker gedurende de eerste twee zittingsperiodes bereikte het aantal aanwezige prelaten nooit de 100 (op de ongeveer 700 bisschoppen die er toen waren) en er waren vaak meer theologen present dan bisschoppen. In die zin is het Concilie van Trente ook wel eens een 'theologenconcilie' genoemd, en hun rol is recent nog door Günther Wassilowsky onderzocht.¹⁵ Het aantal deelnemende bisschoppen aan de kerkvergadering bereikte wel een piek in de derde periode, wanneer er in het tweede jaar, 1563, steeds ongeveer 200 prelaten aanwezig waren, met een hoogtepunt van 280 deelnemers in de zomer van 1563. Onduidelijk is of wel van alle bisschoppen werd verwacht dat ze gingen of konden gaan; de bisschoppen waren, zoals reeds aangestipt, in belangrijke mate ook raadsheren en er

¹⁴ O'Malley, *Trent*, p. 59-73.

¹⁵ G. Wassilowsky, 'Teilnehmer ohne Stimme? Zur Rolle der Theologen auf dem Konzil von Trient', in H. A. Mooney, K. Ruhstorfer, en V. Tenge-Wolf, *Theologie aus dem Geist des Humanismus. Festschrift für Peter Walter*, Freiburg 2010, 416-431.

werd veel meer gekeken naar de vorsten die delegaties samenstelden. De meeste bisschoppen kwamen uit de Mediterrane wereld, en vooral uit Italië, dat zwaar oververtegenwoordigd was, en uit Spanje. Uit het Noorden waren er dan weer erg weinig bisschoppen: met uitzondering van de tweede zittingsperiode, waren er uit het Heilig Roomse Rijk maar weinig prelaten die deelnamen. In de derde zittingsperiode waren de Franse concilievaarders dan weer overduidelijk aanwezig. Ook vorsten stuurden officiële ambassadeurs, om de richting die de Kerk uit wilde mee te bepalen. De paus, hoewel nooit aanwezig, drukte zwaar op de agenda van het Concilie. Zijn legaten hadden het alleenrecht om punten ter bespreking op de agenda te plaatsen. Daarbij hadden ze het consigne gekregen om gevoelige materies als de hervorming van de curie en de relatie tussen de paus en een Concilie – sedert de conciliaristische bewegingen van de vijftiende eeuw het spookbeeld van het pausdom – zorgvuldig van de agenda te houden. Het is zonder meer de grootste verdienste van John O'Malley dat hij het politieke, regionale en spirituele getouwtrek tussen deze partijen nauwkeurig in kaart heeft gebracht.

De eerste zittingsperiode, 1545-47

Bij de plechtige opening van het Concilie op *Gaudete* zondag, 13 december 1545, waren er slechts 29 prelaten aanwezig. Onder hen waren de drie pauselijke legaten, de kardinalen Giovanni Maria del Monte, Marcello Cervini en Reginald Pole, daarnaast de gastheer van het Concilie, kardinaal Cristoforo Madruzzo, en ook vier aartsbisschoppen en 21 bisschoppen. Verder waren er vijf generaal-oversten van mendicanten-orde en drie benedictijnenabten, en 42 theologen. In de loop van de eerste zittingsperiode zouden meer prelaten aankomen, maar het aantal bleef, zoals gemeld, eerder klein. De eerste besprekingen waren gewijd aan procedurele kwesties. Zo lag de vraag voor of de Concilievaarders zelf het recht hadden om kwesties op de agenda te plaatsen, dan wel of dit aan de pauselijke legaten voorbehouden was. Vanzelfsprekend stond de paus erop dat 'zijn' legaten het initiatiefrecht in handen hielden, aangezien hij als de dood was voor het conciliarisme dat als een spook boven het Concilie bleef hangen. De kwestie van de 'vrijheid' van het Concilie, bleef onderhuids voor veel ongenoegen bij de Concilievaarders

zorgen. O'Malley onderstreept met zijn boek dat dit getouwtrek tussen curie en concilie-vaders een constante bleef doorheen de hele kerkvergadering.¹⁶

Bij aanvang debatteerden de concilievaders lang over de kwestie of het Concilie vooral aandacht moest besteden aan definiëring van de leer (zoals de paus wilde) dan wel aan kerkhervorming (zoals de keizer wilde). Uiteindelijk kwamen de Concilievaders overeen een tweesporenbeleid te volgen. Ze zouden, te midden de verwarring van de tijden, de katholieke leer en praktijk duidelijk definiëren. Dit hield ook meteen de veroordeling in van allerlei nieuwe leerstellingen en praktijken die niet verzoenbaar werden geacht met het katholieke geloof.¹⁷

Niettemin had de paus gesteld dat niemand met naam zou worden veroordeeld, zoals op vorige concilies wel was gebeurd. Parallel daaraan zouden de Concilievaders ook serieuze hervormingen in het kerkelijk leven doorvoeren, wat een eis was van de keizer. In die zin draagt het Concilie van Trente twee aspecten in zich: een aspect van contrareformatie, vastlegging van de leer tegen de protestanten (*Selbsbehauptung*), en dat van een eerder ingezette religieuze hervorming van de eigen gelederen (*Selbstbesinnung*).¹⁸ Zo heeft ook Hubert Jedin steeds de activiteiten van het concilie als deze dubbele beweging gezien, al benadrukt andermaal O'Malley dat dit twee kanten van dezelfde medaille waren.¹⁹

Gedurende de eerste zittingsperiode kwamen meteen de basisprincipes van de protestanten aan bod. Ten aanzien van het protestantse *sola scriptura*-beginsel, werd in de vierde

¹⁶ O'Malley, *Trent*, p. 73-76.

¹⁷ In feite waren de deelnemers meer gebonden door hun vijanden steeds weer te veroordelen met *anathemata*, dan dat ze onderling eenzelfde positie aanhingen. Zoals Wolfgang Reinhard en Heinz Schilling steeds opnieuw hebben beklemtoond in hun studies over de vroegmoderne *Konfessionalisierung*, was deze veroordeling en censuur van de tegenstanders een gemeenschappelijke tactiek onder alle vroegmoderne confessies: H. Schilling, 'Confessional Europe', in T. Brady, H. A. Oberman, en J. D. Tracy (ed.), *Handbook of European History 1400-1600, Late Middle Ages, Renaissance and Reformation*, deel 2, Leiden 1995, 641-681, met een beredeneerde bibliografie; W. Reinhard, 'Gegenreformation als Modernisierung? Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters', *Archiv für Reformationsgeschichte* 68 (1977) 226-251.

¹⁸ O'Malley, *Trent*, p. 77-89.

¹⁹ Voor een overzicht van het werk en de visie van Hubert Jedin, zie Chapter II: 'Hubert Jedin and the Classic Position', in J. O'Malley, *Trent and All That, Renaming Catholicism in the Early Modern Era*, Cambridge MA 2000, 46-71.

sessie bepaald dat het evangelische geloof en moraal als een bron was die via twee kanalen tot bij de Kerk kwam, namelijk langs de Schriften en via de ongeschreven tradities die vanaf de apostolische tijd in een onafgebroken lijn waren overgeleverd.²⁰ Ook de uitgebreide canon van de Schrift werd aanvaard, dus met inbegrip van de boeken die de protestanten als apocrief hadden afgedaan. In een hervormingsdecreet erkende het Concilie verder de Latijnse Vulgaat als authentieke Bijbelversie van de Kerk, en sprak tevens de wens uit dat er een geëmendeerde versie van zou worden gepubliceerd (daarbij de verwezenlijkingen van het Bijbels humanisme integrerend). Het was de Vulgaat die moest worden gebruikt in de liturgie en in de openbare lessen, disputaties, en uiteenzettingen van de Kerk.²¹ In de bepalingen rond de Vulgaat (en mogelijk in deze over Schrift en tradities) kan de invloed van de Leuvense theoloog Johannes Driedo van Turnhout worden herkend, al doet O'Malley dat niet heel expliciet.²² Op het ogenblik dat de Concilievaders bijeen waren, was Driedo weliswaar al overleden maar zijn werk *De ecclesiasticis scripturis et dogmatibus* (vrij vertaald: *Over de Schriften en geloofspunten van de Kerk*) uit 1533 circuleerde bij de theologen van het kerkvergadering. Dit werd reeds in de jaren veertig van de twintigste eeuw omstandig aangetoond door de Leuvense theoloog René Draguet, op een ogenblik dat het Trente-onderzoek, ter gelegenheid van de vierhonderdste verjaardag

20 Uit de overvloedige literatuur over het onderwerp, verwijzen we naar volgende recente publicaties: H. Barth, 'Die katholische Lehre von den zwei Quellen der Offenbarung: Philologische und theologische Überlegungen zu einem umstrittenen Text des Konzils von Trient, seiner Vorgeschichte und seiner Rezeption', *Una Voce Korrespondenz* 40 (2010) 9-125; J. W. Barbeau, 'Scripture and Tradition at the Council of Trent: Reapplying the "Conciliar Hermeneutic"', *Annuaire Historiae Conciliorum* 33 (2001) 127-146; B. Sesboüé, 'Écritures, traditions et dogmes au Concile de Trente', in H. Bourgeois et al. (ed.), *Signes du salut*, Parijs 1995, 133-151. Zie ook nog steeds de studies van J. R. Geiselman en dan vooral 'Das Konzil von Trient über das Verhältnis der Heiligen Schrift und der nicht geschriebenen Traditionen', in M. Schmaus (ed.), *Die mündliche Überlieferung: Beiträge zum Begriff der Tradition*, München 1957, 123-206, alsook Y.-M. Congar, *La tradition et les traditions*, deel 1, Parijs 1960, p. 207-233. Voor deze periode van het Concilie, zie ook O'Malley, *Trent*, p. 89-102.

²¹ Over de Vulgaat en de literatuur in dat verband, zie J.-P. Delville, 'L'évolution des Vulgates et la composition de nouvelles versions latines de la Bible au XVIe siècle', in M.-C. Gomez-Géraud (ed.), *Biblia. Les Bibles en latin au temps des Réformes*, Parijs 2008, 71-106.

²² W. François, 'John Driedo's *De ecclesiasticis scripturis et dogmatibus* (1533): A Controversy on the Sources of the Truth', in L. Boeve, M. Lamberigts, en T. Merrigan (ed.), *Orthodoxy, Process and Product. On the Meta-Question*, Leuven 2009, 85-118.

van het Concilie, weer actueel was²³ In een zelfde hervormingsdecreet werd bepaald dat het aan de Kerk toe kwam de inhoud van de Schriften steeds verder te expliciteren en te interpreteren.

In de vijfde sessie werd met hetzelfde elan verder gewerkt: eveneens vanuit een Bijbels humanistische inspiratie werd bepaald dat leerstoelen in de H.-Schrift moesten worden verbonden aan de opleidingsinstellingen van clerici, in kloosters en in de studiehuzen van de bedelorden, vooral met het oog op de verbetering van de prediking. Bovendien werd duidelijk gemaakt dat bisschoppen en pastoors op zon- en feestdagen moesten prediken in hun kerk. Misschien was dit alles, zoals ook McGinness suggereert, eveneens een gevolg van de invloed van de geschriften van Erasmus op de kerkvaders.²⁴

Het is opvallend hoe de decreten van de vierde en vijfde sessie van Trente meteen een zekere toepassing kregen in de Nederlanden, en dit op initiatief van de keizer zelf die, zoals gezegd, vragende partij bij uitstek was voor een kerkhervorming. Dit is bij de geschiedenis van de implementatie van de besluiten van Trente in de Nederlanden nog onvoldoende in de verf gezet. Zo vertrouwde de keizer, in samenspraak met de theologische Faculteit van Leuven, de herziening van de Vulgaat quasi onmiddellijk toe aan de theoloog Johannes Henten, die deze herziene versie al in 1547 klaar had. Verdere en ook meer zorgvuldige emendaties gebeurden vanaf de jaren 1570 door de theoloog en exegeet Franciscus Lucas van Brugge. Samengenomen met de invloed die Driedo's werk had op de totstandkoming van het decreet, ontstaat hier het beeld dat de Vulgaat in en na Trente vooral een Leuven project was. De *Biblia Vulgata Lovaniensis* heeft decennia lang

²³ R. Draguet, 'Le maître louvaniste Driedo inspirateur du décret de Trente sur la Vulgate', in *Miscellanea historica Alberti De Meyer*, Leuven 1946, 836-854; B. Emmi, 'Il posto del "de ecclesiasticis scripturis et dogmatibus" nelle discussioni Tridentine', *Ephemerides Theologicae Lovanienses* 25 (1949) 588-597.

²⁴ Voor een algemeen overzicht over de topic van onderricht en prediking van de Bijbel in Trente, zie F. J. McGinness, 'An Erasmian Legacy: Ecclesiastes and the Reform of Preaching at Trent', in R. K. Delph, M. M. Fontaine, en J. J. Martin (ed.), *Heresy, Culture and religion in Early Modern Italy: Contexts and contestations*, Kirksville 2006, 93-113; J. O'Malley, 'The Council of Trent: Myths, Misunderstandings, and Misinformation', 205-226; A. Byrne, *El ministerio de la palabra en el concilio de Trento*, Pamplona 1975, p. 58-92; A. Larios, 'La reforma de la predicación en Trento (Historia y contenido de un decreto)', *Communio* 6 (1973) 223-283; L. B. Pascoe, 'The Council of Trent and Bible Study: Humanism and Scripture', *The Catholic Historical Review* 52 (1966) 18-38; H. Jedin, *Geschichte des Konzils von Trient*, vol. 2, p. 83-103; R. Criadó, 'El Concilio de Trento y los estudios bíblicos', *Razón y Fe* 131 (1945) 151-187.

haar diensten bewezen, tot de Vaticaanse commissies de herziening van de Vulgaat overnamen, wat uiteindelijk zou leiden tot de publicatie van de Sixto-Clementijnse Vulgaat in 1590-92.²⁵

Wanneer we terugkeren naar Trente, zien we dat tijdens de eerste zittingsperiode naast het reformatorische *sola scriptura*-principe, ook de beginselen van *sola fide* en *sola gratia* werden beantwoord.²⁶ In de vijfde sessie werd al over de erfzonde gesproken. Het decreet herhaalde de anti-pelagiaanse stellingen van het Concilie van Milevum (417), Carthago (418) en Orange (529), en voegde eraan toe dat in de gerechtvaardigde geen zonde meer in de eigenlijke zin was overgebleven, maar enkel nog de *concupiscentia* (het gevolg van de zonde en de aanzet tot zonde).²⁷ Na de erfzonde, werd – logischerwijze – de rechtvaardiging van de mens door de Concilievaders aangepakt. Zeven maanden zouden de bisschoppen erover doen om tot de definitie te komen. Niet enkel de complexiteit van de materie trouwens, maar ook de ophanden zijnde Schmalkaldische oorlog vertraagden de behandeling. In de zesde sessie bevestigde het Concilie de absolute primauteit van Gods genade in alle stadia van de rechtvaardiging van de mens. Tevens werd erkend dat de mens steeds moest antwoorden met de instemming van zijn wil. Verder werd beklemtoond dat in het rechtvaardigingsproces de ziel van het individu van binnenuit werd omgevormd ten goede. Rechtvaardiging werd, met andere woorden, niet zomaar van buitenaf toegekend aan de persoon, wat de lutherse positie was, tenminste zoals het Concilie ze begreep.²⁸

²⁵ J.-P. Delville, 'L'évolution des Vulgates' en W. François, 'Augustine and the Golden Age of Biblical Scholarship in Louvain (1550-1650)', in B. Gordon en M. McLean (ed.), *Shaping the Bible in the Reformation: Books, Scholars and Their Readers in the Sixteenth Century*, Leiden/Boston 2012, 235-289.

²⁶ O'Malley, *Trent*, p.102-116.

²⁷ Over de erfzondeleer in Trente, zie de studies van A. Vanneste, 'La préhistoire du Décret du Concile de Trente sur le péché originel', *Nouvelle Revue Théologique* 86 (1964) 355-368, 490-510; Id. 'Le Décret du Concile de Trente sur le péché originel: Les trois premiers canons', *Nouvelle Revue Théologique* 87 (1965) 688-726; Z. Alszeghy en M. Flick, 'Il Decreto Tridentino sul peccato originale', *Gregorianum* 52 (1971) 595-635; A.-M. Dubarle, 'Le péché originel dans la Confession d'Augsbourg et du Concile de Trente', *Revue des Sciences Philosophiques et Théologiques* 64 (1980) 547-560.

²⁸ Over de rechtvaardigingsleer van Trente bestaat er een overvloed aan literatuur. Een goede inleiding is nog steeds A. E. McGrath, *Iustitia Dei: A History of the Christian Doctrine of Justification*, 3de ed., Cambridge 2005, p. 86-97. Een overzicht van de, vooral Duitstalige, literatuur in K. Lehman, 'Das Dekret des Konzils von

Wanneer O'Malley het in zijn boek over het rechtvaardigingsdecreet heeft, wordt hij misschien wat té lyrisch en prijst hij de tekst als evenwichtig, Bijbels van inspiratie en een goede basis voor de oecumenische dialoog vandaag. Wanneer we het decreet evenwel terugplaatsen in de tijd, moeten we constateren dat op het vlak van genade, vrije wil en predestinatie de tegenstellingen tussen de theologische scholen in de katholieke wereld erg groot bleef, ook na de afkondiging van het rechtvaardigingsdecreet: in Leuven en Douai leidde dit tot de vermaarde clash tussen enerzijds Michael Baius met zijn radicaal anti-pelagiaans augustinisme, en anderzijds de jezuïet Leonard Lessius met zijn groter geloof in de mogelijkheden van de vrije wil. En toen Baius in 1563, gedurende de derde zittingsperiode, in Trente was, kreeg hij geen toelating om zijn theologische positie in het openbaar, voor het Concilie, te verdedigen.²⁹ Het had de Concilievaders kunnen confronteren met het feit dat het decreet van vijftien jaar eerder geen einde had weten te maken aan de theologische tegenstellingen over de genadeleer binnen de Katholieke Kerk, een tegenstelling die nog zou uitbarsten in de jansenistische controverse.³⁰

Na de behandeling van de rechtvaardigingsleer werd het debat over de residentieplicht nog eens opgenomen dat het Concilie al even had beziggehouden, zonder dat het op dit vlak tot dwingende besluiten kwam. Wel werd al in de zevende sessie beklemtoond dat de zielzorg erg belangrijk was, dat cumulatie van beneficies *not done* was en dat residentieplicht vereist was, op straffe van boeten. Het decreet verplichtte de bisschoppen ook om minstens een maal per jaar de kerken van zijn bisdom te bezoeken. Niettemin bleef het achterpoortje van mogelijke pauselijke dispensaties openstaan, zodat hier weinig vooruitgang te verwachten was. In de zevende sessie werd verder het zevental van de sacramenten bevestigd en werden specifiek ook het sacrament van het doopsel en het

Trient über die Rechtfertigung: Historisches Verständnis und theologische Bedeutung in ökumenischer Sicht. Bibliographie', in K. Lehman (ed.), *Lehrverurteilungen-kirchentrennend?*, deel 2: *Materialen zu den Lehrverurteilungen und zur Theologie der Rechtfertigung*, Freiburg-i-Breisgau 1989, 368-372.

²⁹ V. Soen, *Geen pardon zonder paus! Studie over de complementariteit van het koninklijk en pauselijk generaal pardon (1570-1574) en over inquisiteur-generaal Michael Baius (1560-1576)*, Brussel 2007, p. 114.

³⁰ O'Malley, *Trent*, p. 115 en vooral p. 253-255; zie ook de stellingname van François en Soen hierover in het discussieforum in *The Catholic Historical Review* 99 (2013) 759-760.

vormsel behandeld. Doordat al meteen de zeven sacramenten als *marker* van de katholieke praktijk werden herbevestigd, werd de grond voor verzoening met de protestanten steeds kleiner.³¹

Enkele dagen later – de Concilievaders waren net begonnen met de bespreking van het sacrament van de eucharistie – hadden zich de eerste verontrustende tekenen van een besmettelijke ziekte in Trente gemanifesteerd. De mare verspreidde zich dat in de stad de pest was uitgebroken (maar hoogstwaarschijnlijk ging het om een beperkte uitbraak van tyfus). De legaten deden alvast niets om de gemoederen gerust te stellen, vooral omdat het hen politiek goed uitkwam dat het Concilie zou worden verplaatst, zo beklemtoont O'Malley. Karel V stond immers op het punt om een overwinning te behalen op de Protestantse Bond van Schmalkalden. En een nog machtigere Karel zou er nog meer in slagen het Concilie – nota bene op grondgebied van zijn Rijk – naar zijn hand te zetten en aan te sturen op radicaler hervormingen. De pauselijke legaten vreesden een dergelijk scenario en wisten de ongerustheid over een mogelijke pestuitbraak aan te grijpen om de meerderheid van de Concilievaders te overtuigen om de kerkvergadering naar Bologna te verplaatsen. Dit was zeer tegen de zin van de Habsburgsgezinde fractie onder de bisschoppen die in Trente achterbleven.³²

Op 12-13 maart 1547 kwamen de meeste Concilievaders in Bologna aan, op het grondgebied van de Pauselijke Staten. Anders dan in Trente, zo beklemtoont O'Malley, beschikte de stad over uitgebreide bibliotheken en de meeste bedelorden hadden er een studiehuis. De inbreng van de theologen werd op deze manier alleen maar groter. Keizer Karel reageerde furieus. Hij had een Concilie op Duits grondgebied gewild in de hoop een probleem op te lossen dat in het Heilig Roomse Rijk was ontstaan, m.n. de protestantse hervorming – hoewel moet worden gezegd dat tot dan toe geen enkele Duitse bisschop was komen opdagen behalve Madruzzo. Karel stelde duidelijk dat de besluiten van een

³¹ O'Malley, *Trent*, p. 116-121. Over de sacramenten in Trente, zie, onder meer, M. Seybold, 'Die Siebenzahl der Sakramente (Conc. Trid., sessio VII, Can. 11)', *Münchener Theologische Zeitschrift* 27 (1976) 113-141; J. Wicks, 'Fides sacramenti–fides specialis: Luther's Development in 1518', *Gregorianum* 65 (1984) 53-87; E. V. Ottolini, 'L'istituzione dei sacramenti nella VII sessione del Concilio di Trento', *Rivista Liturgica* 81 (1994) 60-117; H. Bourgeois en B. Sesboüé, 'La doctrine sacramentaire du Concile de Trente', in Bourgeois *et al.* (ed.), *Signes du salut*, 144-157.

³² O'Malley, *Trent*, p. 121-126.

Concilie gehouden in de Pauselijke Staten nooit zouden worden aanvaard, zeker niet door de protestanten en wellicht ook niet door de Duitse katholieken. Een maand later, in april 1547, haalde hij een glansrijke overwinning op de Bond van Schmalkalden in Mühlberg, waardoor hij effectief zijn positie in Europa wist te verstevigen. Maar de protestanten dwingen om naar een concilie in Bologna te gaan, was niet aan de orde. Intussen discussieerden bisschoppen en vooral theologen over onderwerpen die in Trente waren afgebroken, met name de sacramenten. De werkelijke aanwezigheid van Christus in de eucharistie werd bevestigd, en in de lijn daarvan de transsubstantiatie. Ook bijkomende aspecten van de leer van de eucharistie lagen voor ter behandeling: het ontvangen van de communie onder twee gedaanten (de lekenkelk), de verering van de eucharistie buiten de mis (zoals in sacramentsprocessies), en het offerkarakter van de mis. Ook de biecht en de daaraan gerelateerde leer over het vagevuur en de aflaten werden bediscussieerd. Geen enkele van de besluiten werd evenwel officieel afgekondigd tijdens een plechtige zitting.³³

De verhouding tussen de paus en de keizer verzuurde bovendien verder door de moord op Pierluigi Farnese, zoon van paus Paulus III en hertog van Parma en Piacenza. De moord werd gepleegd door handlangers van Ferrante Gonzaga, de gouverneur van Milaan onder gezag van Karel V. De Franse koning Hendrik II was meteen gevonden om de reeds gespannen verhoudingen tussen de paus en de keizer nog verder te verscherpen door de paus hulp aan te bieden in het conflict. Bovendien zond Hendrik II verschillende Franse bisschoppen naar het 'concilie in Bologna'. Begin 1548 liet Karel V echter officieel weten dat wat hem betrof, de bijeenkomsten te Bologna en de daar genomen besluiten, ongeldig waren. Meer dan anderhalf jaar gebeurde er niets meer in Bologna, bisschoppen begonnen stilletjes de stad te verlaten, en in september 1549 gaf de paus de nog overgebleven bisschoppen verlof om te vertrekken. Door toch een volledige en gedetailleerde paragraaf aan het 'Concilie van Bologna' te wijden, suggereert O'Malley wel dat de voorbereidende discussies over de (verering van de) eucharistie, transsubstantiatie, het offerkarakter van de mis toch van enig belang geweest zijn voor het vervolg van het concilie.³⁴

³³ O'Malley, *Trent*, p. 127-134

³⁴ O'Malley, *Trent*, p. 134-138.

De tweede zittingsperiode 1551-52

Niet veel later, in november 1549, overleed Paulus III. De tegenstellingen tussen de Franse koning en de keizer domineerden het daarop volgende conclaaf. Er werd uiteindelijk een compromis gevonden rond de figuur van Giovanni Maria del Monte, een van de pauselijke legaten tijdens het Concilie, die de naam aannam van Julius III, en vervolgens zich het profiel van een renaissancepaus aanmat. Julius III beloofde keizer Karel om het Concilie opnieuw samen te roepen in Trente, op voorwaarde dat het pauselijke gezag niet ter discussie werd gesteld en de hervorming van de Curie niet werd geforceerd – oude ‘Romeinse’ eisen, kortom. Gezien Karel zelf zijn positie had verstevigd in het Heilig Roomse Rijk, stond niets nog een deelname van Duitse leden in de weg, inclusief deze van de protestanten. Dit was niet naar de zin van de Franse koning. Bovendien waren er nog steeds de problemen met het hertogdom Parma dat de paus in leen had gegeven aan Ottavio Farnese, zoon van de vermoorde Pierluigi. Deze had op eigen houtje steun gezocht bij Frankrijk in zijn strijd tegen rivaal Ferrante Gonzaga. Dit was dan weer niet naar de zin van de paus die zich met Ferrante verbond voor een strafexpeditie tegen Ottavio Farnese. Het leidde tot oorlog tussen de paus en Frankrijk.³⁵

In deze omstandigheden werd op 1 mei 1551 het Concilie plechtig heropend met de curiekardinaal Marcello Crescenzo als (enige) legaat, bijgestaan door twee nuntii. Tijdens de openingsceremonie waren slechts vijftien bisschoppen aanwezig, vooral Spanjaarden. Geleidelijk aan arriveerden ook Duitse prelaten (zoals de drie aartsbisschoppen-keurvorsten). Er waren weinig Italianen, want door de oorlog met Frankrijk ontbrak het de paus aan middelen om hun reis te subsidiëren. Vanzelfsprekend boycotten de Fransen het concilie; koning Hendrik II leek de legitimiteit van het Concilie zelfs in vraag te stellen. Dit keer was er wel een imponerende reeks *Lovanienses*, in een delegatie samengesteld door gouverneur-generaal Maria van Hongarije. Als theologen ‘namens de keizer’ kregen ze ook een reeks voorrechten toebedeeld. O’Malley bespreekt deze zittingsperiode daarom als onderdeel van een langer hoofdstuk over ‘the middle years’ tussen 1547 en 1562, waar geen

³⁵ O’Malley, *Trent*, p. 138-145.

grootse beslissingen werden genomen en waar vooral de voortgang van het concilie ter discussie stond in de politieke en religieuze strubbelingen van de tijd.³⁶

Vooreerst heropenden de discussies over de eucharistie, die begonnen waren in de eerste zittingsperiode in Trente, en voortgezet waren in Bologna. Op 11 oktober 1551, tijdens de dertiende sessie, werd het decreet over de eucharistie aangenomen: het bevestigde de werkelijke tegenwoordigheid van Christus in de eucharistie, alsook de leer over de transsubstantiatie. Ook werd bevestigd dat Christus volledig aanwezig is in elk van beide vormen, brood en wijn, en dat zelfs na de mis Christus op legitieme wijze aanbeden wordt in de eucharistie, bijvoorbeeld tijdens *Corpus Christi* processies en vieringen. Gelovigen werden ook aangezet tot regelmatige communie. O'Malley beklemtoont dat dit en ook de andere decreten over de sacramenten uit deze zittingsperiode in een logische en systematische scholastieke taal waren gesteld, die niet strookte met het psychologische en emotieve discours van de protestantse hervormers.³⁷ O'Malley's gebrek aan appreciatie voor deze decreten staat in een opvallend contrast met zijn waardering voor het decreet over de rechtvaardiging. Een aantal decreten m.b.t. de eucharistie, en vooral dan de lekenkelk, werd uitgesteld tot de (verhoopte) komst van de protestantse afgevaardigden. Aan hen werd officieel een vrijgeleide gegeven. Een hervormingsdecreet dat – eindelijk – over de residentieplicht moest gaan, draaide op niets uit door de onwil van de legaat.

In november 1551, tijdens de veertiende sessie, werd het decreet over het heilig oliesel aangenomen, waarin onder meer werd gesteld dat het sacrament door Christus was ingesteld. Ook bij de biecht ging vanzelfsprekend de discussie of Christus de oorbiecht wel had ingesteld en het Concilie concludeerde, nogal onhistorisch, dat 'de private biecht bij een priester alleen, die in de Katholieke Kerk vanaf het prille begin in voege was,' helemaal in overeenstemming met het gebod van Christus is en dus helemaal geen 'menselijke uitvinding'. Ook de juridische relatie tussen de priester en de boeteling werd sterk in de verf gezet. Weer werd er echter geen ingrijpend hervormingsdecreet goedgekeurd, tot groeiend ongenoegen van de hervormingsgezinde bisschoppen en dan vooral de Spanjaarden.

³⁶ O'Malley, *Trent*, p. 145-158.

³⁷ Zie onder meer O'Malley, *Trent*, p. 255-257.

Op het ogenblik dat de decreten over het heilig oliesel en de biecht werden gefinaliseerd, kwamen ook de eerste vertegenwoordigers van protestantse vorstendommen en rijkssteden in Trente aan. In de laatste maanden van 1551 en de eerste weken van 1552 kwamen nog een aantal protestanten aan, beschermd door een vrijgeleide. Zij gaven hun visie over de decreten van biecht en heilig oliesel (en vroegen zelfs een heropening van de discussies over reeds gestemde decreten). Het statuut van de protestanten op het Concilie was intussen voer voor discussie. De paus had geëist dat de protestanten zich eerst zouden onderwerpen aan het Concilie, voor ze er echt deel van konden uitmaken. Alleen de vertegenwoordiger van Brandenburg stemde hiermee in. De andere vertegenwoordigers stelden zodanige voorwaarden aan hun deelname dat ze enkel de gelegenheid kregen om hun protestantse geloofsbelijdenissen luidop te lezen in een niet-officiële algemene vergadering. De paus tikte Crescenzo zelfs hiervoor op de vingers. Intussen echter bleken de protestanten in het Heilig Roomse Rijk samen te spannen tegen de keizer en samen met Frankrijk leidde dit tot een nieuwe oorlog tegen de keizer. De verzoening met de protestanten werd dus nog tijdens de tweede zittingsperiode definitief opgegeven.

In april 1552 werd het Concilie alweer opgeschort 'voor twee jaren'. Karel moest in die periode tot een vergelijk komen met de protestanten. Dit gebeurde eerst met de Vrede van Passau (1552), die al vooruitliep op de Vrede van Augsburg (1555) en het daar afgekondigde 'cuius regio, eius religio'-principe. Een vermoeide Karel abdiceerde echter in 1555, en liet het implementeren van de religieuze compromissen in het Heilig Roomse Rijk over aan zijn broer Ferdinand; Spanje en de Zeventien Provinciën reserveerde hij voor zijn zoon Filips II.³⁸ Ook Julius III stierf in 1555. Hij werd opgevolgd door Marcello Cervini, die zijn collega-legaat was geweest tijdens de eerste zittingsperiode van het Concilie. Marcellus II stierf al na drie maanden, waarna het conclaaf Gian Pietro Carafa als zijn opvolger koos. Hij koos de naam Paulus IV. De nieuwe paus was erg anti-Habsburg, wat hem tot een politieke alliantie met de Fransen dreef. Daarnaast was hij zeer anti-protestants, wat hem ertoe bracht de Inquisitie te versterken om de protestanten te bestrijden en de eerste

³⁸ G. Janssens, 'Keizer Karel in zijn laatste levensjaren. De feiten en de mythen', *Kultuurleven* 66 (1999) 14-19; G. Komatsu, 'The Resignation of Emperor Charles V in Preparation for a Good Death (Power Politics and Religion and Habsburg Hegemony in 16th-century Europe)', *Archiv fur Reformationsgeschichte* 92 (2001) 119-137; V. Soen, 'De troonsafstand van Karel V: Achter de schermen van een ceremonie', in *Keizer Karel en Eeklo. Verslag van een colloquium over Keizer Karel, Eeklo, 24 september 2005*, Eeklo 2006, 67-76.

pauselijke Index (1556) uit te vaardigen met een erg restrictieve teneur. Deze Index werd evenwel niet door de katholieke staten aanvaard. Hij stelde ook een hervorming van de Curie in het vooruitzicht, die er evenwel nooit kwam. In ieder geval wilde Paulus IV het kerkelijke leven zelf strak organiseren volgens contra-reformatorische lijnen en van een (nieuwe) samenroeping van het Concilie was geen sprake.³⁹

De derde zittingsperiode 1562-63

Nadat Paulus IV in 1559 overleden was, werd hij opgevolgd door Pius IV die meteen zijn neef Carlo Borromeo als zijn secretaris-vertrouwensman aanstelde. Op dat ogenblik was de politieke situatie in Europa sterk gewijzigd. De politieke rivalen Frans I en Karel V waren van het toneel verdwenen; intussen werd de koek gedeeld door de Franse koning Hendrik II, de keizer Ferdinand I and de Spaanse koning Filips II. Met het vredesverdrag van Le Cateau-Cambrésis sloten Frankrijk en het Habsburgse Spanje vrede in 1559. Het vredesverdrag hield ook het engagement in om het concilie opnieuw samen te roepen, om zo in beide gebieden het hoofd te bieden aan de hervorming. Ook de godsdienstige situatie was erg gewijzigd, met name Frankrijk en de Nederlanden kenden een erg militante – en in sommige regio's reeds iconoclastische – calvinistische beweging.⁴⁰ De leider van de Franse katholieken, Charles de Guise, de 'kardinaal van Lotharingen' (*cardinal de Lorraine*), streefde dan ook naar een soort 'nationaal concilie' dat doctrinaire kwesties, zoals de eucharistie, maar ook de kerkhervorming zou behandelen; dit vooruitzicht alleen al vormde voor Pius IV de aanzet om het Concilie van Trente opnieuw samen te roepen. Zoals John O'Malley overtuigend toont, veranderde nu de geopolitieke inzet van het concilie: waar het Concilie in de jaren veertig van de zestiende eeuw vooral een oplossing moest bieden voor de reformatie in het Heilig Roomse Rijk, werd de derde zittingsperiode nodig onder druk van het groeiende calvinisme in Frankrijk en omstreken.⁴¹

Paus Pius IV deed erg veel moeite om het Concilie opnieuw samen te roepen: hij probeerde niet enkel de katholieke bisschoppen en prinsen te enthousiasmeren, maar stuurde ook gezanten naar de lutheranen, kopten, Grieks-Orthodoxen en Armeniërs, om hen voor

³⁹ O'Malley, *Trent*, p. 158-162.

⁴⁰ P. Benedict, G. Marnef, en H. F. K. Van Nierop *et al.* (ed.), *Reformation, Revolt and Civil War in France and the Netherlands 1555-1585*, Amsterdam 1999.

⁴¹ O'Malley, *Trent*, p. 162-167.

het Concilie warm te maken. Maar hij kreeg weinig respons: op Paaszondag 6 april 1561, de dag waarop de heropening van het Concilie was vastgelegd, waren slechts 4 bisschoppen in Trente aanwezig. In Frankrijk ging vanaf 31 juli het geplande godsdienstgesprek in Poissy gewoonweg door, vooral met de bedoeling overeenstemming te bereiken over de eucharistie tussen katholieken en reformatoren. Recente Franse historiografie toont hier aan dat het godsdienstgesprek in Poissy een dubbel effect had. Enerzijds waren de protestanten niet tot toegevingen bereid en mislukte het opzet van een humanistische *via media* tussen de confessies. Anderzijds pleitten de aanwezige bisschoppen wel voor de plicht tot residentie in hun bisdom, de plicht ook om te prediken en voor een sobere levensstijl, en werd zo wel bereikt dat onder Franse bisschoppen meer steun voor het heropende concilie ontstond.⁴² Intussen arriveerden in Trente steeds meer prelaten uit Spanje, Portugal en Italië. Op 18 januari 1562, wanneer het Concilie zichzelf voor vergaderd verklaarde, waren er bijna honderd (aarts-)bisschoppen aanwezig, een aantal dat nog meer dan zou verdubbelen. Ook waren er een vijftigtal theologen. De delegatie uit de Nederlanden was ditmaal beperkter. Het Concilie werd voorgezeten door vijf legaten, waarvan Ercole Gonzaga, Girolamo Seripando en Ludovico Simonetta de belangrijkste waren.⁴³

De concilievaders bediscussieerden de vraag of het hier een nieuw concilie betrof, dan wel de voortzetting van het vorige dat nog onafgewerkt was. Deze kwestie lag delicaat, want zowel Ferdinand I, als Catharina de Medici, koningin-moeder en regentes van Frankrijk, wilden een nieuwe start, in de hoop alsnog een verzoening met de protestanten te bewerken.⁴⁴ Zolang deze kwestie niet was opgelost, besloten de legaten niet zomaar de discussies terug op te nemen waar de vorige sessies ze hadden moeten afbreken, met name de behandeling van bepaalde aspecten van de mis, het wijdings sacrament en het huwelijk. Ze behandelden wel de leerstellige kwestie of leken de toelating kregen om de communie onder beide gedaanten te ontvangen, een vraag die vooral in het Heilig Roomse Rijk van belang was. Hier waren de Spaanse bisschoppen erg op tegen, zodat het

⁴² L. Petris, *La plume et la tribune: Michel de L'Hospital et ses discours (1559-1562); suivi de l'édition du De initiatione Sermo (1559) et des Discours de Michel de L'Hospital (1560-1562)*, Genève 2002; M. Turchetti, 'Middle Parties in France during the Wars of Religion', in P. Benedict et al. (ed.), *Reformation, Revolt and Civil War*, 165-183.

⁴³ O'Malley, *Trent*, p. 168-176.

⁴⁴ A. Tallon, *La France et le concile de Trente (1518-1563)*, Parijs 2000.

Concilie ook op dat vlak vastliep. Ondertussen zouden zowel keizer Ferdinand I als koning Filips II een bijzondere aandacht voor het concilie aan de dag leggen. Ignasi Fernández Terricabras heeft bijvoorbeeld nauwkeurig gereconstrueerd hoe die laatste immer opnieuw aandrong op een snelle afhandeling van het concilie, al probeerde hij dan steeds zijn vorstelijke prerogatieven te bewaren.⁴⁵

Bij de aanvang van de derde concilieperiode werd dan ook vooral begonnen met de matiging van de strenge Index van Paulus IV. Een commissie zou daar het komende halfjaar aan werken, zoals op de achttiende sessie werd overeengekomen. Nog maar eens werd de hervorming en herwaardering van het bisschopsambt op de agenda gezet, met daarin het heikele punt van de residentieplicht. Maatregelen die al tijdens de eerste zittingsperiode waren genomen, met name financiële boeten voor wie de residentieplicht niet onderhield, hadden niet het gewenste effect, vanwege de vele achterpoortjes die open bleven. Vele hervormingsgezinde bisschoppen, vooral bij de Spaanse delegatie, zagen als enige mogelijkheid om de residentieplicht als van goddelijk recht te verklaren. Anderen, vooral de Italianen, wilden de residentieplicht hoogstens als een aspect van kerkelijke wetgeving beschouwen. Dit laatste impliceerde immers dat er dispensaties mogelijk waren (met name door de pauselijke curie en tegen betaling). Omdat zij de belangen van de paus en de curie in deze verdedigden, werden zij *zelanti* genoemd. De discussie eindigde in een patstelling. Na een half jaar discussie had het Concilie praktisch geen enkele doortastende maatregel genomen, en de decreten die op 16 juli 1562 werden afgekondigd waren dan ook weinig verregaand. Wel had de idee zicht doorgezet dat het Concilie *de facto* de voortzetting was van waar het vorige was gestopt. Daardoor zien we ook vandaag nog de drie zittingsperiodes, verspreid over achttien jaar, als één geheel, en ook John O'Malley doet er alles aan om het concilie als één gebeurtenis te interpreteren.⁴⁶

Het Concilie sleepte zich verder. In september 1562 werd een decreet uitgevaardigd waarbij de mis als offer werd erkend. In een andere canon bij hetzelfde decreet, werd er op een vanzelfsprekende wijze van uitgegaan dat het Latijn de taal was waarin de mis werd gecelebreerd. Maar de volkstaal werd niet uitdrukkelijk afgewezen, zoals vaak wordt gedacht.

⁴⁵ I. Fernández Terricabras, *Philippe II et la Contre-Réforme. L'Église espagnole à l'heure du concile de Trente*, Parijs 2001.

⁴⁶ O'Malley, *Trent*, p. 176-189.

Het enige dat in dat verband, tegen de reformatoren in, werd gesteld was: “De concilievaarders vinden het onbetamelijk dat de liturgie overal in de volkstaal wordt gevierd.” De Romeinse ritus werd als de norm aanvaard, zonder afbreuk te doen aan de riten die gedurende twee eeuwen of meer op een bepaalde plaats of in een bepaalde orde werden gevierd.⁴⁷ Over de lekenkelk kon nog steeds geen beslissing worden genomen. Net voor de afkondiging van de decreten werd nog vlug een hervormingsdecreet klaargestoomd, dat een blauwdruk bevatte van de bisschoppelijke taken, maar dat met geen woord repte over de cruciale residentieplicht. De vorstelijke gezanten begonnen zich te beklagen over deze werkwijze, die weliswaar ook reeds was toegepast in de tweede zittingsperiode. Die bestond erin dat de pauselijke legaten nog vlug voor een sessie een hervormingsdecreet klaarstoomden, dat dan zonder diepgaande discussie door de concilievaarders werd goedgekeurd. Vooral Ludovico Simonetta deed alles om de pauselijke en curiale belangen veilig te stellen, terwijl Ercole Gonzaga en Girolamo Seripando meer bereid waren de hervormingsgezinde bisschoppen tegemoet te komen. Pius IV die zelf niets tegen de lekenkelk had, liet toe de kwestie op de agenda te plaatsen. Dit leidde alweer tot een patstelling op het Concilie en de kwestie werd dan maar overgelaten aan de paus...⁴⁸

De bisschoppen begonnen dan met de behandeling van de heilige wijdingen. Daarbij begonnen andermaal discussies over het statuut van het bisschoppelijke gezag: ontvingen bisschoppen hun gezag krachtens hun wijding rechtstreeks van God, doordat Christus zelf het ambt van bisschop had ingesteld en de apostelen er als eerste houders van had gemaakt (zoals de hervormingsgezinde bisschoppen stelden)? Of had Christus alleen Petrus bekleed met het bisschoppelijke gezag en hadden de bisschoppen hun gezag bij delegatie van de paus ontvangen, zoals de *zelanti* stelden? De polarisatie werd er alleen maar erger op wanneer de daaraan gekoppelde residentieplicht werd aangekaart: zijn de bisschoppen *jure divino* tot residentie verplicht, of betreft het een louter kerkelijke wet waarop de paus

⁴⁷ Over de visie van Trente op de liturgie, zie C. Vogel, *Medieval Liturgy: An Introduction to the Sources* Washington D.C 1986; J. F. White, *Roman Catholic Worship: Trent to Today*, Collegeville 2003; ook A. Bugnini, ‘La ‘liturgia’ dei sacramenti al concilio di Trento’, *Ephemerides Liturgicae* 59 (1945) 39-51.

⁴⁸ O’Malley, *Trent*, p. 189-195.

(en zijn curie) desnoods kunnen dispensereren? Deze discussie had al in de eerste zittingsperiode voor verhitte discussies gezorgd, maar ook nu was het moeilijk om een consensus te bereiken.

Te midden van deze discussies waren bovendien de Franse bisschoppen onder de leiding van Charles de Guise, kardinaal van Lotharingen, in Trente aangekomen. De kardinaal plaatste zich onmiddellijk aan het hoofd van het hervormingsgezinde kamp. In dit hervormingsstreven verbond hij zich met keizer Ferdinand die zijn hofhouding naar Innsbruck had overgebracht om het Concilie – letterlijk en figuurlijk – van meer nabij te kunnen volgen. De kwestie van de residentieplicht, die het Concilie al in spanning had gehouden, drukte zwaar op de legaten. Stress was er wellicht mee de oorzaak van dat Ercole Gonzaga begin maart 1563 bezweek; twee weken later stierf ook Girolamo Seripando. De crisis was compleet.⁴⁹ De paus stelde een nieuwe legaat aan, met name kardinaal Giovanni Morone, die onmiddellijk naar keizer Ferdinand in Innsbruck werd gestuurd en die de keizer wist te overtuigen van de goodwill van de paus en van zijn vaste voornemen om de curie te hervormen. Hubert Jedin beschouwde Morone dan ook steeds als de ‘redder’ én de ‘architect’ van het Concilie.⁵⁰

Wat de residentieplicht betreft, werkte Morone samen met een aantal vooraanstaande prelaten in alle discretie een voorstel uit dat een compromis moest zijn tussen de verschillende spanningen.⁵¹ Daarbij heette het dat de gewetensvolle uitoefening van de bisschoppelijke taken een *divinum praeceptum* was. Kortom, de term *jus divinum* werd ingeruild voor *divinum praeceptum*, en het goddelijke voorschrift gold de hele gewetensvolle uitoefening van het bisschopsambt, niet alleen de residentieplicht. Zelfs kardinalen waren gebonden aan dit *divinum praeceptum*. Het Concilie moest evenwel ook toestaan dat ‘de christelijke liefde, dringende nood, verschuldigde gehoorzaamheid en het evidente welzijn van Kerk en Staat nu en dan de afwezigheid van sommige bisschoppen vereisen’.

⁴⁹ Over deze crisisjaren, zie O’Malley, *Trent*, p. 195-204.

⁵⁰ Zie hier vooral de cruciale bijdragen in M. Firpo en O. Niccoli (ed.), *Il cardinale Giovanni Morone e l’ultima fase del concilio di Trento. Atti del convegno "Il cardinale Giovanni Morone e l’ultima fase del Concilio di Trento."* Trento, 5-6 giugno 2009, Bologna 2010.

⁵¹ H. Jedin, *Der Abschluss des Trienter Konzils 1562/63. Ein Rückblick nach vier Jahrhunderten*, Münster 1962; Id., ‘Der Kampf um die bischöfliche Residenzpflicht 1562/63’, in R. Baumer (ed.), *Concilium Tridentinum*, Darmstadt 1979, 408-431.

Tijdens de onderhandelingen wist Morone ook te bekomen dat de kwestie van de oorsprong van het bisschoppelijk gezag niet werd aangeraakt. Tijdens de de drieëntwintigste sessie van 15 juli 1563 werd afgekondigd dat het priesterschap een sacrament was, ingesteld door Christus, en dat er in de Kerk een hiërarchie bestond die was ingesteld op goddelijke voorschrift. In het bijhorende hervormingsdecreet werd de bisschoppen, zoals hierboven aangegeven, ingescherpt dat ze krachtens een goddelijk gebod tot een gewetensvolle uitoefening van hun bisschoppelijke taken verplicht waren,⁵² en ook dat ze een priesterseminarie moesten oprichten.⁵³

Op 11 november 1563, in sessie 24, werd het sacramentele karakter van het huwelijk bevestigd. In een bijhorend hervormingsdecreet, getiteld *Tametsi*, werd een regeling uitgewerkt om de clandestiene huwelijken voortaan te vermijden. Te vaak immers ontkende een van beide partijen (meestal de man) achteraf dat huwelijksbeloften waren uitgewisseld om op deze wijze een nieuwe partner te kunnen nemen. In deze discussies werd onder meer de Leuvense theoloog Ruard Tapper als autoriteit geciteerd. Het Concilie van Trente verklaarde dat een huwelijk geldig werd, indien het werd gesloten voor een priester, en in aanwezigheid van twee of drie getuigen. De priester moest er zich ook van vergewissen dat deze huwelijken vrij en met wederzijdse instemming werden gesloten. Het Concilie sprak zich niet uit over de kwestie van het priestercelibaat, hoewel keizer Ferdinand van Habsburg en hertog Albrecht van Beieren nochtans sterk voor de afschaffing van de celibaatsplicht hadden geijverd, omdat het in hun gebieden toch niet werd onderhouden. De mediterrane bisschoppen en de meeste theologen waren evenwel voor het behoud van de celibaatsplicht. Zo werd het celibaat een belangrijk onderscheid tussen de katholieke en protestantse kerken.

Eveneens op 11 november werd een Algemeen Hervormingsdecreet afgekondigd, dat wilde tegemoetkomen aan de desiderata van hervormingsgezinde prelaten en vorstelijke gezanten. Het werd een belangrijke stap in het uittekenen van de blauwdruk met bisschoppelijke taken. Er werd herhaald dat de bisschop de plicht had om te preken en te onderwijzen. Hij moest de instellingen (o.m. de parochies) van zijn bisdom om de twee

⁵² Over deze cruciale jaren, zie O'Malley, *Trent*, p. 205-223.

⁵³ Zie onder meer J. A. O'Donohoe, *Tridentine Seminary Legislation: Its Sources and Its Formation*, Leuven 1957.

jaar te bezoeken en jaarlijkse synoden houden enz. Aartsbisschoppen kregen de verplichting opgelegd om provinciale synoden of concilies in te richten. Op het eerste ervan moesten de deelnemers trouw zweren aan de paus en de besluiten van het Concilie aanvaarden (zie eerder).⁵⁴ Het werd aan de provinciale synodes overgelaten om in overeenstemming met lokale noden en tradities regels op te stellen voor een zorgvuldige selectie van de bisschoppen.⁵⁵

Met de afsluiting van het Concilie in het vooruitzicht, werden nog een aantal decreten door de kerkvergadering gejaagd.⁵⁶ In de vijftiende sessie, op 3 en 4 december 1563, werd het tweede deel van het Algemeen Hervormingsdecreet aangenomen, waarbij de bisschoppen onder meer tot een leven in soberheid en onthouding werden opgeroepen. En dit gold ook voor de kardinalen. Een canon over de prinsen was al tijdens de voorbereiding tot de vierentwintigste sessie aan de orde geweest. De oorspronkelijke bedoeling was geweest om daar de exemptie van de Kerk en haar bedienaren ten aanzien van de seculiere rechtspraak, belastingen enz. te regelen, kortom om de Kerk vrij te stellen van inmenging van de wereldlijke overheid. Dit was echter te delicaat gebleken. Wat overbleef in de vijftiende sessie was een algemene aansporing tot de prinsen om de Kerk te beschermen tegen haar vijanden, om de geëigende grenzen inzake kerkelijke eigendom en personen te respecteren, en om te handelen als plichtsbewuste leiders van de christelijke gemeenschap. Dit was het hoogst haalbare, gezien de druk van Ferdinand en de overweging dat de steun van de prinsen nodig zou blijken voor de implementatie van het Concilie.

Het decreet over de religieuze orden bevatte een oproep om de regel na te leven en de geloften te onderhouden. Vooral naar de bedelorden toe, werd het gezag van de bisschop over de zielzorg in algemene termen bevestigd, maar het heikele punt van de vele en verregaande exempties van het bisschoppelijke gezag, juist bij de mendicanten, werd uit de weg gegaan. Belangrijk is ook dat voor vrouwenkloosters de clausuur dwingend werd

⁵⁴ O'Malley, *Trent*, p. 223-235.

⁵⁵ E. Bonora, *Giudicare i vescovi. La definizione dei poteri nella Chiesa Postridentina*, Roma/Bari 2007.

⁵⁶ O'Malley, *Trent*, p. 235-247.

ingesteld en werd geëist dat vrouwen hun geloften vrijwillig (en niet onder druk van hun familie) aflegden.

Wanneer dan het bericht kwam dat paus Pius IV ernstig ziek was en het concilie dus op heel korte termijn moest worden afgesloten, haastte de reeds genoemde Giovanni Morone zich om nog een aantal decreten aangenomen te krijgen. Onder aansturen van De Guise en onder de categorie van 'hervorming' en niet 'doctrine', werd het decreet goedgekeurd over het vagevuur en de aflaten, waarin (op een onhistorische wijze) werd gesteld dat ze sinds de oude Kerk in voege waren. Er was ook een decreet over voedsel- en vastenvoorschriften en kerkelijke feestdagen, en een belangrijk decreet over de verering van de heiligen, hun relieken, en van heilige afbeeldingen. Afbeeldingen werden niet enkel legitiem verklaard maar ook als nuttig voor onderricht en devotie. Dit laatste was erg belangrijk voor Frankrijk waar verschillende iconoclastische bewegingen waren geweest; ook O'Malley toont dat Charles de Guise één van de belangrijkste architecten van dit decreet was. In een marathonsessie van twee dagen, op 3 en 4 december 1563, keurden de Concilievaders deze en nog andere decreten goed.

Aangezien de commissie die aan de Index werkte, nog niet klaar was, gaf ze haar voorbereidend werk door aan de paus aan wie gevraagd werd de Index van 1556 te herzien. In hetzelfde decreet werd aan de paus verder gevraagd een catechismus, missaal en brevier uit te vaardigen. Ook in dat geval waren voorbereidende commissies bezig sinds de zomer van 1563. Verder werd aan de prinsen gevraagd om het onderhoud van de decreten af te dwingen. Een verdere interpretatie ervan kwam, indien nodig, aan de paus toe, die eventueel deskundigen kon raadplegen.

Toen de bisschoppen in Trente op 4 december 1563 het Concilie op plechtige wijze afsloten, hechtten zij nog eens hun goedkeuring aan alle decreten die waren afgekondigd, en vroegen de paus op zijn beurt deze decreten te bevestigen. Paus Pius IV aarzelde niet om de decreten van het Concilie van Trente te bevestigen via *Benedictus Deus*. Tot 1870 werd in de Katholieke Kerk geen nieuw algemeen en oecumenisch concilie bijeengeroepen. Daarmee werden de Tridentijnse decreten maar liefst drie eeuwen lang de hoeksteen van de Katholieke Kerk, al gingen de paus en de curie verder aan de slag met de interpretatie en implementatie ervan.

Rome en Trente

Wanneer we de resultaten van het Concilie overzien,⁵⁷ moeten we vooreerst met O'Malley constateren dat de verzoening of het compromis met de protestanten - waarvoor Karel V de kerkvergadering uiteindelijk toch in het Heilig Roomse Rijk wilde - op geen enkele wijze werd gerealiseerd. Naar het einde van de tweede zittingsperiode, in de jaren 1551-52, waren er wel enkele lutheranen komen opdagen, en hadden zij hun standpunten kunnen toelichten, zij het nooit voor de volledige kerkvergadering. Toch was de kloof met de Katholieke Kerk op dat ogenblik zo groot geworden dat er geen verzoening meer mogelijk was. Wel is het duidelijk dat de katholieken de rangen sloten rond de herbevestiging van hun geloof. Ten aanzien van de stelregels van het protestantisme werden de katholieke antwoorden ge(her-)formuleerd. Zo werd tegenover de protestantse *sola scriptura*-leer gesteld dat het evangelische geloof en de moraal via de kanalen van Schrift én Traditie werd doorgegeven. En als antwoord op de *sola gratia*- en *sola fide*-doctrine, aanvaardde het Concilie het absolute initiatief van God in de rechtvaardiging van de mens, met erkenning evenwel dat de mens moest antwoorden met de instemming van zijn wil. Maar ook op andere punten nam het Concilie belangrijke beslissingen. Het zevental en de goddelijke instelling van de sacramenten werden herbevestigd, waarbij vooral opvalt dat de werkelijke tegenwoordigheid van Christus in de eucharistie en de transsubstantiatie werd herbevestigd. Het concilie behandelde echter bepaalde vraagstukken niet, zoals missionering, broederschappen, de inquisitie en de oorlog tegen de Turken. Een van de meest opvallende gevolgen van Trente, was volgens O'Malley dat zich in het katholieke denken de neiging verankerde om continuïteit in de kerkgeschiedenis te beklemtonen: wat Christus heeft getoond en geleerd aan de apostelen, is ongeschonden door de kerkgeschiedenis overgeleverd tot in het nu.

Wanneer gevraagd wordt naar de Tridentijnse maatregelen met de grootste impact, moet zeker worden verwezen naar de herbronning en hervorming van het bisschopsambt, al bleef de implementatie zeer lokaal.⁵⁸ Vooral over de residentieplicht van de bisschoppen

57 O'Malley, Trent, p. 248-275.

58 W. V. Hudon, 'The Local Nature of Episcopal Reform in the Age of the Council of Trent', in J. M. DeSilva, *Episcopal Reforms and Politics in Early Modern Europe*, ix-xv; I. Fernández Terricabras, *Felipe II y el clero secular. La aplicación del concilio de Trento*, Madrid 2000.

werd zo zwaar gediscussieerd op het Concilie, dat op een bepaald moment moest worden gevreesd voor een breuk (zoals gezegd heeft Morone hier het Concilie 'gered'). Maar het resultaat was wel dat de bisschoppen van Trente huiswaarts keerden met de niet mis te verstane boodschap dat ze opnieuw herders van de gelovigen moesten worden: de gewetensvolle uitoefening van het bisschopsambt heette een goddelijk voorschrift te zijn, en het Concilie eiste duidelijker dan ooit dat bisschoppen (terug) gingen resideren in hun bisdom, regelmatig preekten, hun diocees visiteerden, en een seminarie oprichten met het oog op een goede opleiding van de clerus, om maar enkele van de maatregelen te herhalen die gedurende de laatste dagen en weken werden afgekondigd. Parallel daarmee werden ook de pastoors aangespoord te resideren in hun parochies en het pastorale werk te doen dat van hen werd verwacht. Wanneer het vandaag als een verdienste van het Tweede Vaticaans Concilie wordt beschouwd dat het de rol van de bisschoppen bij het bestuur van hun diocees en van de wereldkerk heeft onderstreept, mag niet voorbijgegaan worden aan het feit dat de 'moderne bisschop' voor een belangrijk deel een creatie is van het Concilie van Trente. Deze manifesteerde zich vanaf de zeventiende eeuw duidelijker in zijn bisdom, en dat op basis van de Tridentijnse decreten. Carolus Borromeus, de neef, vertrouwensman en secretaris van Pius IV, die naderhand tot aartsbisschop van Milaan werd benoemd, werd het model van de bisschop die het Concilie van Trente nagenoeg perfect wist uit te voeren. Zoals voorgehouden door het Concilie, hield hij regelmatig synoden. De *Acta* die eruit voortkwamen, werden normgevend.

Toch werd 'Trente' niet alleen in Trente beslist, maar ook in Rome verder uitgewerkt. Nog in 1564 werd aan de Curie een commissie ingesteld onder Giovanni Morone, die belast was met de implementatie van de besluiten van het Concilie. Onder Pius V werd deze commissie omgevormd tot een heuse Congregatie van het Heilig Concilie, die een officiële interpretatie moest geven aan de hervormingsdecreten, onder meer aan de vereisten voor residentieplicht. Paus Pius IV begon ook met de behandeling van de kwesties die aan de paus waren doorgeschoven. Zo stond hij de lekenkelk toe in de meeste Duitse gebieden, hoewel deze na verloop van tijd toch weer in onbruik raakte. Ook de celibaatskwestie werd door de paus onderzocht, onder meer na herhaald aandringen van keizer Ferdinand, en later van zijn zoon Maximiliaan II, en van Albrecht van Beieren die allen voor de afschaffing van de celibaatsverplichting waren. Pius IV stelde zich open en onderzoekend op en een jaar na de afsluiting van het Concilie, in januari 1565, stelde hij een groep kardinalen aan

Prof. dr. Wim François & Prof. dr. Violet Soen

die over de kwestie een uitspraak moesten doen. Filips II liet echter weten ronduit voor het behoud van de celibaatsverplichting te zijn. De volgende paus, Pius V, deed de deur dicht voor elke mogelijke versoepeling van het celibaat. Een belangrijke rol bij de implementatie was vanzelfsprekend weggelegd voor de katholieke vorsten die de decreten van Trente formeel in hun gebieden moesten afkondigen en ze dus een plaats geven in de wetgeving van hun land. In Frankrijk duurde dat bijvoorbeeld tot 1615, in Castilië en Aragón slechts tot 1564, en in de Nederlanden tot 1565. De pauselijke nuntii waren ambassadeurs van de paus bij de katholieke hoven van die tijd, en moesten ook stimulansen geven voor de implementatie van het Concilie.

Nog verschillende andere teksten, maatregelen en instellingen zagen het licht in de jaren na het Concilie, maar ontlenen hun gezag aan de kerkvergadering. Stuk voor stuk bepaalden ze de identiteit en de rituele praktijk van de katholieken tegen de protestanten in. Deze teksten behoorden tot de brede beweging van de door Heinz Schilling en Wolfgang Reinhard benoemde 'Konfessionalisierung', waarbij doctrinaire teksten de praktijk van gelovigen scherper gingen aflijnen in de Nieuwe Tijd. Erg belangrijk was de *Professio Fidei Tridentinae*, de Tridentijnse geloofsbelijdenis, opgesteld op bevel van Pius IV door een groep van curiekardinalen en afgekondigd op 13 november 1564. Priesters en leraren in de katholieke wereld moesten er trouw aan zweren. Op 24 maart 1564 werd de nieuwe Index afgekondigd. Het materiaal dat van Trente naar Rome was gezonden, werd er herzien maar vormde toch grotendeels de basis voor de nieuwe Index. De strenge Index van 1556 werd erdoor gematigd. De Index van 1564 werd voorafgegaan door de *Tien Regulae*, die nog waren opgesteld door de Commissie in Trente, en omschreven de algemene normen voor de lezing en de censuur van boeken. Een congregatie van de Index zag uiteindelijk het levenslicht in 1571-72.⁵⁹ Een andere overbekende tekst is de *Catechismus van Trente*. Op aandringen van keizer Ferdinand werd eraan begonnen, in een van de laatste decreten van het Concilie werd de afwerking ervan besteld, en in 1566 werd hij door Pius V gepubliceerd. Het is een 'grote' catechismus, net zoals deze van Luther, en dus in

⁵⁹ Zie onder meer: H. H. Schwedt, 'Kommunikationskontrolle durch den Römischen "Index der Verbotenen Bücher": Facetten eines viel diskutierten Phänomens', in T. Lagatz en S. Schratz (ed.), *Censor Censorum, Gesammelte Aufsätze von Herman H. Schwedt, Festschrift zum 70. Geburtstag*, Paderborn et al. 2006, 1-14; V. Frajese, 'La politica dell'Indice dal Tridentino al Clementino (1571-1596)', *Archivio italiano per la storia della pietà* 11 (1998) 269-345.

de eerste plaats bestemd voor de pastoors, en niet voor het gewone kerkvolk. De *Catechismus van Trente* bevat vier delen: (1) de geloofsbelijdenis van de apostelen; (2) de sacramenten; (3) de tien geboden; (4) het gebed, voornamelijk het onzevader. De toon is niet bepaald polemisch, maar gematigd-pastoraal, en verschilt in die zin dus enigszins van de catechismus van Petrus Canisius.

Het Concilie had ook een herziening gevraagd van het brevier en het missaal van de Romeinse Ritus, d.w.z. een zuivering van allerlei bijgelovige elementen, overbodige aanwassen en verschrijvingen die er in de loop der jaren waren ingekomen. Het nieuwe brevier verscheen in 1568, het missaal in 1570. Voor het missaal was gekozen voor de uitgave die als de meest betrouwbare weergave van het Romeins missaal gold en via een begeleidende bulle legde Pius V de Romeinse Ritus overal op, behalve op die plaatsen en in die religieuze orden waar er een afwijkende ritus werd gevierd met een traditie die minstens tweehonderd jaar terugging. Het missaal van 1570 gaf dus gestalte aan de mis die gedurende bijna vierhonderd jaar de gewone *ordo* was volgens dewelke de eucharistie werd gevierd, die door de liturgiehervorming op Vaticanum II in onbruik raakte, maar nu aan een (bescheiden) revival lijkt toe te zijn, zij het niet tot ieders tevredenheid. In 1588 richtte Sixtus V de Congregatie van de Riten op, die vanaf dan toezicht uitoefende op de liturgie.⁶⁰ Ook deze congregatie gaf mee gestalte aan de katholieke identiteit in het tijdperk van de *Konfessionalisering*, al bleven er her en der eigen streekgebonden liturgische interpretaties bestaan.

Kortom, daar waar de pausen er tijdens het Concilie over hadden gewaakt dat hun gezag niet werd aangetast, slaagden ze er na het Concilie in om het initiatief naar zich toe te trekken, en van de Kerk gaandeweg een meer centraal geleide organisatie te maken. Het Concilie zelf had de pausen het finale woord in een aantal hangende kwesties gegeven en een aantal opdrachten waren in Trente simpelweg niet afgewerkt geraakt. De pausen van

⁶⁰ J. Geldhof, 'Did the Council of Trent Produce a Liturgical Reform? The Case of the Roman Missal', *Questions Liturgiques/Studies in Liturgy* 93 (2012) 171-195; M. Klöckener, 'Die Bulle „Quo primum“ Papst Pius' V. vom 14. Juli 1570 zur Promulgation des nachtridentinischen *Missale Romanum*', *Archiv für Liturgiewissenschaft* 48 (2006) 41-51; A. Zerfass en A. A. Häussling, 'Die Bulle „Quod a nobis“ Papst Pius' V. vom 9. Juli 1568 zur Promulgation des nachtridentinischen *Breviarium Romanum*', *Archiv für Liturgiewissenschaft* 48 (2006) 334-353; M. Sodi en J. J. Flores Arcas, 'Introduzione,' in *Rituale Romanum: Editio Princeps (1614)*, Vaticaanstad 2004.

de tweede helft van de zestiende eeuw, onder wie een aantal sterke persoonlijkheden, aarzelden niet om uitvoering te geven aan de hen toevertrouwde opdrachten. Een hervorming van de Curie, die tijdens de grote crisis van het Concilie in de late winter van 1563 nog door paus Pius IV was beloofd aan keizer Ferdinand, kreeg maar geleidelijk zijn beslag. In het algemeen gesproken echter, namen de leden van de Romeinse curie een soberder levensstijl aan en werd het ook moeilijker om meerdere beneficiés te bekleden (toch bleven uitzonderingen mogelijk).

Door het Concilie van Trente, ten slotte, werd het katholicisme de meest 'zintuiglijke' of 'sensuele' van alle kerken uit de postreformatorische periode, zo betoogt O'Malley nog, zelfs al lag dat niet direct in de bedoeling van de concilievaders. Dit hangt vanzelfsprekend samen met het decreet dat het Concilie nog tijdens de laatste zittingsperiode uitvaardigde en dat gewijde/heilige afbeeldingen niet alleen als legitiem verklaarde maar ook nuttig voor het onderricht en de devotie. De onderliggende opvatting was dat de goddelijke mysteries in een 'sacramentele' cultuur als de katholieke enkel maar bemiddeld kunnen worden via materiële en visuele 'media'. Het decreet was er gekomen op aandringen van de Fransen, die tijdens de laatste zittingsperiode de agenda sterk wisten te beïnvloeden, en die op het thuisfront geconfronteerd werden met een iconoclastische beweging die uitging van de calvinistische hugenoten. Vanzelfsprekend heeft het decreet, met zijn positieve boodschap over gewijde afbeeldingen, de creativiteit van schilders en beeldhouwers en hun mecenasen sterk bevorderd. En hoewel het tridentijnse decreet ook een waarschuwing inhield tegen 'iedere wellust en sensualiteit,' hebben katholieke schilders als Rubens een wel erg zinnelijke schilderstijl gevolgd en hebben zij zelfs niet geschroomd om het menselijke lichaam in zijn volle glorie af te beelden. In die zin heeft het posttridentijnse katholicisme een sterke bijdrage geleverd aan de barokke cultuur in Europa.

De Nederlanden en Trente

In deze context past het om nog even te stil te staan bij wat de bijdrage is geweest tot het Concilie van Trente van vertegenwoordigers uit de Nederlanden en hoe het Concilie er

werd geïmplementeerd.⁶¹ Tijdens de eerste zittingsperiode in Trente waren uit de Nederlanden enkel de bisschoppen van Kamerijk (Robert de Croÿ) en Doornik (Charles de Croÿ) aanwezig; en al waren ze adellijke bisschoppen, toch hadden ze ook oog voor kerkhervorming. Elk van beide nodigde theologen uit in hun delegatie voor het Concilie. Zo nam Charles de Croÿ onder meer in zijn gevolg de Leuvense theoloog Franciscus Sonnius mee.⁶² Zoals reeds gezegd, was het precies een Leuvense theoloog die niet lijfelijk op het Concilie aanwezig is geweest, Johannes Driedo, die tijdens de eerste zittingsperiode een bijzondere invloed heeft uitgeoefend op het decreet over de Schrift en de Traditie en meer nog op de formulering van de Vulgaat als dé authentieke versie van de Schrift.

Tijdens de tweede zittingsperiode waren er geen bisschoppen uit de Nederlanden in Trente, wel enkele hoge geestelijken uit het prinsbisdom Luik. De theologen van de Leuvense universiteit hadden op vraag van de landvoogdes Maria van Hongarije wel een stevige delegatie naar Trente gestuurd.⁶³ Onder hen was opnieuw Franciscus Sonnius, maar ook de voorman van de theologen Ruard Tapper, Josse Ravesteyn alias 'Tiletanus', en Johannes Leonardus van der Eycken alias 'Hasselius', die trouwens in Trente zou overlijden. Verder maakte ook de canonist Vulmar Bernaerts deel uit van de delegatie. Er was ook een theoloog uit elk van de bedelorden, nl. de dominicaan Johannes Walteri, de franciscaan Johannes Mahusius, de augustijn Rogerius de Jonghe en de karmeliet Alexander

⁶¹ P. F. X. De Ram, *Mémoire sur la part que le clergé de Belgique, et spécialement les docteurs de l'Université de Louvain, ont prise au Concile de Trente*, Brussel 1841, p. 46-48, maar te interpreteren volgens de informatie in de volgende paragrafen. Over 'Trente, Leuven en de Nederlanden' liep van 4 december 2013 tot 6 februari 2014 een tentoonstelling in de Maurits Sabbe-Bibliotheek in Leuven. Tijdens de voorbereidende vergaderingen lieten de inzichten van Marcel Gielis ons toe om de inbreng van de *Lovanienses* beter naar waarde te schatten. We willen hem hier dan ook oprecht voor danken. Een algemeen historiografisch kader in V. Soen en P. Knevel, 'Slingerbewegingen. Controverse en geschiedschrijving over religie in de zestiende-eeuwse Nederlanden', in V. Soen en P. Knevel (ed.), *Religie, hervorming en controverse in de zestiende-eeuwse Nederlanden*, Maastricht 2013, 3-19.

⁶² Zie over de context G. Gielis, 'Een pleidooi voor klerikale herbronning: Ruard Tapper (1487-1559) en zijn ideeën over kerkhervorming', in V. Soen en P. Knevel (ed.), *Religie, hervorming en controverse in de zestiende-eeuwse Nederlanden*, 21-35.

⁶³ Dat de bijdrage van de Nederlanden aan het Concilie van Trente in de geschiedschrijving wat verduisterd is, blijkt ook uit het feit dat O'Malley, *Trent*, p. 85 stelt dat 'Queen Mary of Hungary' acht theologen naar Trente stuurde, waardoor de bijdrage van de Nederlanden veeleer die van Hongarije lijkt te zijn.

Blanckart. Tapper had als voornaamste keizerlijke theoloog zelfs protocollair de belangrijkste plaats, na de twee pauselijke theologen Alfonso Salmeron en Diego Laínez, maar voor de Spaanse theologen Melchior Cano en Alfonso de Castro, de rest van de Leuvense delegatie (pars pro toto allemaal Vlamingen genoemd), en tenslotte de keizerlijke theologen uit het Heilig Roomse Rijk (zoals Johannes Gropper).

Tapper, Sonnius en Hasselius kwamen uitvoering aan het woord over het boetesacrament en Ravesteyn over het heilig oliesel. De invloed van Tapper en zijn confraters op het decreet over de biecht in Trente zou wel eens groter kunnen zijn dan tot nog toe werd aangenomen. In Leuven was immers rond de biecht al uitvoerig nagedacht en gepubliceerd. In 1525 schreef Jacobus Latomus *De confessione secreta*, waarin hij het sacrament van de biecht verdedigde tegen Oecolampadius, en dat de Leuvense theologen tot inspiratie kan gediend hebben.⁶⁴

Ze namen ook nog deel aan de debatten over Misoffer en priesterschap, maar die leidden slechts in de derde zittingsperiode tot decreten. Tapper en Ravesteyn argumenteerden toen dat de mis vanuit voorafbeeldingen in het Oude Testament, vooral het paaslam, gezien kan worden als een offer. In die zin was de mis voor hen een tegenwoordigstelling van Christus' kruisoffer. Tijdens hun verblijf in Trente onderhandelden Tapper en Sonnius met de nuntii op het Concilie over een nieuwe bisdomindeling in de Nederlanden, die uiteindelijk pas zou uitgevoerd worden in 1559 onder paus Paulus IV.

Tijdens de derde zittingsperiode nam op vraag van koning Filips II weer een stevige delegatie Leuvense theologen deel aan het Concilie: Michael Baius, Johannes Hessels, en Cornelius Jansenius (van Hulst), die na het Concilie tot eerste bisschop van Gent zou worden benoemd. Van de bisschoppen waren aanwezig: Antoine Havet (Namen), François Richardot (Atrecht) en Martinus Rythovius (Ieper). Het valt op dat naar het einde van het Concilie het sociale profiel van de bisschoppen was veranderd, en dat bisschoppen aanwezig waren uit de zuidwestelijke grensstreek van de Nederlanden, waar de

⁶⁴ Van Sonnius hebben we natuurlijk passages over de 'confessio secreta' in zijn *Claer Bewijs*. Van Johannes Leonardus van der Eycken verscheen *Sententia venerabilis domini Ioannis Hasselij... super facto Nectarij, Episcopi Constantinopolitani, circa sublationem confessionis: præsidentibus Concilij Tridentini exhibita*, Antwerpen: Ex officina Christophori Plantini, 1564.

bisdomhervorming al het best was doorgevoerd omdat ze beter geïjkt was op bestaande structuren, dan de voorgestelde veranderingen in de kerkprovincies Mechelen en Utrecht.

De bisschoppen en theologen uit de Nederlanden speelden toen schijnbaar een minder prominente rol. Het decreet over het Misoffer van 17 september 1562 roept reminiscenties op aan de interventies van Tapper en Ravesteyn in de tweede zittingsperiode. Bijzonder omstreden was de vraag of de huwelijken die zonder voorafgaande kennisgeving aan de pastoor en zonder afkondiging door deze laatste, behalve onwettig ook ongeldig waren. In de discussie daarover werd Ruard Tapper, reeds overleden in 1559, als autoriteit ingeroepen om te stellen dat zelfs een concilie de macht niet heeft om clandestiene huwelijken ongeldig te verklaren. De meerderheid was echter voor de ongeldigverklaring van dergelijke huwelijken, wat dan ook gebeurde in het decreet *Tametsi*. Richardot liet zich uiteindelijk overtuigen door de meerderheid, maar Rythovius en Havet stemden tegen *Tametsi*. De Naamse bisschop Havet pleitte in het debat over het bisschopsambt, waarin de kwestie van de residentieplicht een langdurige crisis veroorzaakt had, ook voor het opleggen van een sobere levensstijl aan bisschoppen.

Dit brengt ons meteen bij de implementatie van het Concilie van Trente in de Nederlanden.⁶⁵ Vooreerst moet worden opgemerkt dat deze implementatie niet mag worden verengd tot de (officiële) invoering van de Conciliedecreten na afloop van de kerkvergadering. Er is veel voor te zeggen dat Karel V, wie de kerkhervorming nauw aan het hart lag, reeds in 1546 gevolg gaf aan decreten van Trente. Wanneer het Concilie tijdens de vierde sessie in 1546 de Vulgaat tot authentieke Bijbeltekst van de Kerk verklaarde en de wens uitsprak dat er een geëmendeerde versie van zou verschijnen, vertrouwde de keizer, in samenspraak met de Leuvense theologische Faculteit, deze opdracht toe aan de theoloog en Bijbelwetenschapper Johannes Henten. Tevens zou van de herziene Vulgaat een Nederlandse en Franstalige versie gepubliceerd worden. Samen met de inspiratie die Johannes Driedo's werk *De ecclesiasticis Scripturis et dogmatibus* heeft betekend voor het opstellen van het Vulgaat-decreet, ontstaat het beeld dat de Vulgaat tijdens en na Trente

65 F. Willocx, *L'introduction des décrets du Concile de Trente dans les Pays-Bas et dans la principauté de Liège*, Leuven 1929.

een 'Leuvens project' was. En wanneer de keizer, eveneens in 1546, aan de Leuvense theologische Faculteit, twee leerstoelen opricht, een voor Schriftuur, en een voor scholastieke theologie, dan lijkt hij in de dynamiek te treden van de vijfde sessie van Trente. Daar werd gedecreteerd dat leerstoelen voor de heilige Schrift zouden worden opgericht in opleidingscentra voor geestelijken, zodat deze hun onderricht en prediking op degelijke Bijbelkennis zouden kunnen baseren. 1546 mag in ieder geval als het begin gelden van een gouden eeuw van Bijbelstudie in Leuven en Douai.⁶⁶

De 'officiële' implementatie van het Concilie van Trente in de Nederlanden viel overigens samen met de reorganisatie van de bisdommen in de Nederlanden, hetgeen officieel was geregeld in 1559 met de bul *Super Universas*.⁶⁷ Eigenlijk wilden de Habsburgse vorsten al langer dat de politieke structuur van hun rijk en de kerkelijke structuur zouden samenvallen maar het was pas in de marge van het Concilie van Trente dat de Leuvense theoloog Sonnius de onderhandelingen tot een goed einde wist te brengen. Door de hernieuwde profilering van het bisschopsambt in Trente kreeg deze reorganisatie een extra dynamiek en zou ze een voornaam instrument bij de katholieke hervorming in de Nederlanden blijken te zijn.⁶⁸ Trente maakte echter niet alleen enthousiasme los: wanneer Filips II en de landvoogdes in de Nederlanden in 1565 ook de besluiten van Trente wilden afkondigen, tekenden zowel vooraanstaande adellijke raadsheren als protestantse rijksgroten protest aan.⁶⁹ Zij zagen in de reorganisatie van de bisdommen en de afkondiging van de Tridentijnse decreten een 'Spaans-Romeins complot', en een verbod van de 'introductie van

66 François, 'Augustine and the Golden Age of Biblical Scholarship in Louvain'.

67 D. Vanysacker, 'Bilancio storiografico della storia delle diocesi nell'area Belga-Olandese dopo la riorganizzazione del 1559', in *Storia della chiesa in Europa tra ordinamento politico-amministrativo e strutture ecclesiastiche*, Brescia 2005, 121-138.

68 M. Cloet, *Het kerkelijke leven in een landelijke dekenij van Vlaanderen tijdens de XVIIde eeuw. Tielt van 1609 tot 1700*, Leuven 1968, en vooral M. Cloet, N. Bostyn, en K. De Vreese (ed.), *Repertorium van dekenale visitatieverslagen betreffende de Mechelse kerkprovincie (1559-1801)*, Leuven 1989; J. D. Tracy, 'With and Without the Counter-Reformation: The Catholic Church in the Spanish Netherlands and the Dutch Republic, 1580-1650', *The Catholic Historical Review* 71 (1985) 547-575.

69 V. Soen, 'Between Dissent and Peacemaking: Nobility at the Eve of the Dutch Revolt (1564-1567)', *Revue belge de Philologie et d'Histoire* 86 (2008) 735-758; M. Weis, 'La Paix d'Augsbourg de 1555: Un modèle pour les Pays-Bas? L'ambassade des princes luthériens allemands auprès de Marguerite de Parme en 1567', in *Entre Royaume et Empire: Frontières, rivalités et modèles*, Neuchâtel 2002, 87-100.

Het Concilie van Trente (1545-1563).

de Spaanse inquisitie' op het Europese vasteland. Talrijke pamfletten werden in omloop gebracht die deze voorstelling van de feiten voor waar voorstelden en het motief speelde een rol bij het uitbreken van de Opstand.⁷⁰

Provinciale concilies die moesten invoeren wat Trente had afgekondigd, konden aanvankelijk alleen maar plaatshebben in de kerkprovincie Kamerijk in het voornamelijk Franstalige zuiden van de Nederlanden. In de kerkprovincie Mechelen was dat al moeilijker door de oorlogsomstandigheden, terwijl er in Utrecht al helemaal niets van terecht kwam doordat deze gebieden grotendeels onder protestants bestuur terechtkwamen vanaf 1572. Waar het mogelijk was, legden de bisschoppen de grondslagen voor een priesterseminarie. In parochies werd ingezet op een degelijke catechisatie van de bevolking, de sacramentenpastoraal, en de ontwikkeling van een eucharistische spiritualiteit (zondagsmis en eucharistisch lof). Het is belangrijk om te onderlijnen dat de katholieke hervorming niet iets is geweest dat de bevolking in de (zuidelijke) Nederlanden tegen heug en meug werd opgedrongen. Integendeel, er valt veel voor te zeggen dat ze werd gedragen door een groot deel van de bemiddelde middengroepen – hun protestantse familieleden en medeburgers hadden, indien mogelijk, trouwens al de wijk genomen naar het noorden. Het engagement van de leken, vooral in de steden, werd gekanaliseerd in sodaliteiten, vaak onder de leiding van de jezuiteten, zoals Judith Pollmann recent heeft betoogd. Het hernieuwde zelfvertrouwen van de posttridentijnse Kerk vond ook uitdrukking in barokke kerken en een levendig Rubensiaans coloriet, en drukte op zichtbare wijze een stempel op de cultuur. Toen emigranten het Twaalfjarige Bestand (1609-21) aangrepen om vanuit het noorden hun verwanten in het zuiden terug op te zoeken, troffen ze er een godsdienstig klimaat aan dat helemaal was veranderd in vergelijking met hun jeugdijaren...⁷¹

⁷⁰ M. Weis, 'La peur du grand complot catholique. La diplomatie espagnole face aux soupçons des protestants allemands (1560-1570)', *Francia. Forschungen zur westeuropäischen Geschichte* 32 (2005) 15-30.

⁷¹ J. Pollmann, *Catholic Identity and the Revolt of the Netherlands 1520-1635*, Oxford 2011; C. Kooi, *Calvinists and Catholics during Holland's Golden Age: Heretics and Idolaters*, Cambridge 2012; C. Parker, *Faith on the Margins: Catholics and Catholicism in the Dutch Golden Age*, Cambridge 2008; G. Janssen, 'Exiles and the Politics of Reintegration in the Dutch Revolt', *History* 94 (2009) 37-53.

Besluit

Tot slot: John O'Malley biedt een uitstekende synthese van de klassieke positie van Hubert Jedin – die hij zelf de voornaamste katholieke kerkhistoricus van de twintigste eeuw noemt⁷² – en de ontwikkelingen in de historiografie sindsdien. Waar O'Malley al eerder in 2000 pleitte voor een neutrale en bovenal *historische* beschrijving van een *early modern Catholicism*, heeft hij nu de daad bij het woord gevoegd.⁷³ Hij heeft daarbij misschien een bewust oecumenische toon gezocht, door vooral te wijzen op het getouwtrek onder de aanwezigen en de meervoudige interpretaties die men aan de conciliedecreten kon en kan toeschrijven. Vanzelfsprekend ontbreken in zijn brede synthese de details over de Nederlanden, die we met deze bijdrage hebben proberen te vervolledigen. In ieder geval zorgt het boek van John O'Malley dat er opnieuw zonder apologie of hagiografie naar één van de boeiendste periodes uit de kerkgeschiedenis kan gekeken worden, en daarmee heeft hij het – in de voorbijgaande decennia vaak verstilde – historiografische debat nieuw leven ingeblazen. Zoals de internationale conferentie over het Concilie van Trente aan de KU Leuven (4 tot 6 december 2013) intussen aantoonde, zal het kerkhistorische onderzoek over Trente voortaan meer aandacht besteden aan de globale impact door de missies, aan de neveneffecten voor de vrouwelijke religiositeit, aan de invulling van de sacramentele praktijk, en de sturing van Rome door de Congregatie van het Heilig Concilie. Tot dan is Trente nog niet helemaal *revisited*.⁷⁴

⁷² 'the most distinguished Catholic church historian of the twentieth century', O'Malley, *Trent*, p. 10.

⁷³ J. O'Malley, *Trent and all that. Renaming Catholicism in the Early Modern Era*, Cambridge MA/London 2000.

⁷⁴ Parafrase van Simon Ditchfield, 'Trent revisited', in G. Dall'Olio, A. Malena, en P. Scaramella (ed.), *Per Adriano Proserpi*, deel 1: *La fede degli Italiani*, [Pisa] 2011, 629-654.

De priesteropleiding in de Lage Landen sedert het concilie van Trente

Dr. Theo Clemens

Inleiding

Bij een colloquium over de betekenis van het Concilie van Trente past de behandeling van de opleiding van de clerus. Dit concilie zou immers die opleiding fors verbeterd hebben. In mijn bijdrage wil ik proberen om enerzijds grote lijnen te trekken en anderzijds het beeld dat zo ontstaat, concreet te maken aan de hand van enkele vergrootglasmomenten. Om dit voornemen uitvoerbaar te houden zal mijn bijdrage uitsluitend handelen over de seculiere clerus. Dat is al ingewikkeld genoeg.

Uitgangspunt is de standaardvorming van priesters vóór en ten tijde van het Concilie van Trente, zoals die in de literatuur is beschreven. Vervolgens roep ik in herinnering wat het Concilie precies besloten heeft inzake de opleiding van de clerus. De rest van de bijdrage gaat over de ontwikkelingen in de tijd na Trente hebben voorgedaan in de vorming van de clerus in de Lage Landen. Onder de tijd na Trente versta ik om praktische redenen de periode van het Ancien Regime en van de Lage Landen behandel ik vooral de Nederduitse delen van de kerkorganisatie van de Nederlanden zoals die in 1559 door paus en koning zijn vastgelegd.

Het vergrootglasmoment betreft de vorming zoals die geboden werd op het seminarie van het aartsbisdom Mechelen. Deze vorming is meer dan tachtig jaar geleden behandeld door J. Laenen (1871-1940), kerkhistoricus en archivaris van het aartsbisdom.¹ Zijn geschiedenis van het seminarie is nog steeds te gebruiken, maar ook voor aanvulling vatbaar. In deze bijdrage zal zowel de theologie (via handboeken), als ook de spirituele vorming

¹ J. Laenen, *Geschiedenis van het seminarie van Mechelen*. Mechelen, 1930.

aan de orde gesteld worden. Daarbij zouden eigenlijk twee presidenten centraal moeten staan: Laurentius Neesen (1612-1679) en Petrus Dens (1690-1775). Zij hebben beide gedurende veertig jaar leiding gegeven aan het seminarie en beide komt de verdienste toe het onderricht van hun tijd te hebben vastgelegd in een handboek. Elders heb ik echter al de ontstaansgeschiedenis van de op naam van Dens verschenen *Theologia ad usum seminariorum, et sacrae theologiae alumniorum* al belicht.² In deze bijdrage staat Neesens *Universa theologia* in het middelpunt.³ Van dit werk worden achtereenvolgens de structuur, de vorm, de inhoud en de theologische richting verkend om aldus een indruk te krijgen van de theologische vorming in een op de decreten van het Concilie van Trente gebaseerde instelling voor de opleiding van de rooms-katholieke geestelijkheid. Deze indruk zal worden aangevuld met gegevens over de geestelijke vorming.

De situatie vóór en ten tijde van Trente

Uit de wat oudere literatuur vallen gemakkelijk allerlei mooie citaten te plukken om duidelijk te maken dat het met de vorming van de geestelijkheid van vóór Trente allerbelabberdst gesteld was. De late Middeleeuwen en de Vroegmoderne Tijd zitten vol verhalen over geestelijken die worden voorgesteld als volstrekt analfabeet, wier Latijn een verhaspeling was van onbegrepen woorden uit de liturgie en wier kennis van de H. Schrift en de essentiële punten van het geloof nul komma nul was. Voeg daarbij dat deze lieden vooral goed waren in listen en laagheden om hun lusten te bevredigen en hun hebzucht bot te vieren, dan is meteen verklaard waarom de Reformatie zo succesvol was en dat het sindsdien nooit meer goed is gekomen met de Latijnse christenheid.⁴

Of deze voorstelling juist is, laat ik in het midden. Wel wil ik aantekenen dat kritiek vaak voortkomt uit een sterke behoefte aan verandering en dat die behoefte samenhangt met fundamentele veranderingen in het Latijns christendom. Daartoe behoort in ieder geval

² Theo Clemens, 'Petrus Dens en de Mechelse theologie: rond de uitgavegeschiedenis van een befaamd seminariehandboek', in: Jan Jacobs (red.), *Boeken als bron: opstellen aangeboden aan dr Marcel Gielis bij gelegenheid van zijn vijftienvigjarig dienstjubileum aan de Theologische Faculteit Tilburg 1976-2001*. Tilburg, 2001.

³ Laurentius Neesen, *Universa theologia in tomos duos divisa ad mentem SS. Augustini et Thomae exposita*. Coloniae Agrippinae: apud H. Demen, 1687, 2 dln in 1 bd.

⁴ Zie voor de problematiek A.J.A. Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en Wereld: de pastoors in Noord-Brabant 1400-1570* (Amsterdam, 1993), p. 1-4.

de vrijmaking van het geestelijke in relatie tot het wereldlijke, zoals die gestalte heeft gekregen in de kloosterfamilie rond Cluny, de zogenoemde Gregoriaanse hervormingen en de investituurstrijd. Tot die veranderingen reken ik ook de pastorale beweging achter de vier Lateraanse Concilies (tussen 1123 en 1215), de opkomst van de steden en de groeiende behoefte aan scholing, lopend van het aanleren van lees- en schrijfvaardigheid tot het zich eigen maken van kennis op het niveau van de universiteit. Tenslotte wil ik nog wijzen op met stad en school verbonden fenomenen als de bedelorden, de begijnen, de Moderne Devotie, de Renaissance en het Humanisme en de uitwerking die deze fenomenen hebben gehad op het godsdienstig leven en op de omgang met de Bijbel. Hoe dan ook: voor de vorming van de clerus in de late Middeleeuwen en de vroegmoderne tijd is het belangrijk dat het Vierde Concilie van Lateranen in 1215 de kathedrale en andere grote kerken verplicht heeft tot het oprichten van kapittelscholen en dat in de meer ontwikkelde steden in de Nederlanden vanaf het late veertiende eeuw Latijnse scholen van stadswege werden ingericht. Bovendien kwam door universiteitsstichtingen in 1388 te Keulen en in 1425 te Leuven ook de hoogste vorm van onderwijs min of meer binnen handbereik.

Tegen deze achtergrond is het wat de Nederlanden betreft verdedigbaar te stellen dat het ten tijde van het Concilie van Trente met de vorming van de clerus eigenlijk wel meeviel. De standaard situatie was dat de opleiding van priesters bestond uit een vanzelfsprekende, algemene inculturatie in het Latijnse christendom, aangevuld met het doorlopen van de Latijnse school en wat verdere vorming in de praktijk.⁵ Voor enkele Brabantse dekenaten van het bisdom Luik is zelfs aangetoond dat in het midden van de 16^e eeuw meer dan de helft van de priesters ook nog eens de universiteit had bezocht, zij het vooral om er geschoold te worden in de Artes.⁶ Meer was ook niet nodig: alleen wie een betere pastoorplaats of een bestuurlijke functie ambieerde, studeerde theologie of rechten op bachelorniveau of meer. Licentiaat of doctor werden vrijwel alleen degenen die op een universiteit of in het kader van de opleiding van een van de orden theologie wilden doceren of een hoge plaats in het kerkelijk kader ambieerden. Tot slot: de oudste instellingen

⁵ Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en Wereld*, p. 137-138; Jan Roegiers, 'Revolutie in de seminaries: de priesteropleiding voor seculieren in de Zuidelijke Nederlanden 1780-1830', in: *Trajecta*, 9 (2000), p. 112-133, m.n. p. 112.

⁶ Bijsterveld, *Laverend tussen Kerk en Wereld*, p. 146-147.

in de Nederlanden voor de vorming van een waardige en bekwame geestelijkheid zijn de universiteitscolleges. Deze colleges ontwikkelden zich in Leuven vanaf het eind van de 15^e eeuw van voorzieningen in de behoefte aan huisvesting tot vormingsinstellingen. Het Pauscollege, gesticht door Adriaan VI, is er een mooi voorbeeld van.⁷ In de Mechelse context moet ook het college genoemd worden, dat de in de geest van Geert Grote gevormde Jan Standonck (1453-1504) in 1500 te Leuven oprichtte.⁸

Het Concilie van Trente

Het hervormingsmotief brengt ons als vanzelf weer terug bij het Concilie van Trente. Deze kerkvergadering is, met serieuze onderbrekingen, gehouden tussen 1545 tot 1563 en heeft de rooms-katholieke positie in de lopende debatten over de ware leer en de hervorming van de kerk geformuleerd.⁹ Een van die hervormingen is vastgelegd in de 23^e zitting van het Concilie en kan worden gedateerd op 15 juli 1563. Het verslag van die zitting voert als omvattende titel “de ware en katholieke leer over het sacrament van de *ordo*” (opname in de geestelijke stand). Het gaat hier om wat in de rooms-katholieke lijst van de sacramenten gewoonlijk altijd aangeduid als het sacrament van het priesterschap. Hoofdstuk 18 van het zittingsverslag betreft het befaamde seminariedecreet.

Dat decreet gaat uit van de veronderstelling dat jongvolwassenen geneigd zijn de verlokkingen van de wereld te volgen, tenzij ze al op jonge leeftijd op het recht pad worden gezet en worden gevormd tot vroomheid en godsdienstigheid. Daarom besluit het Concilie dat voortaan aan alle bisschopskerken een college moet worden gehecht om jongeren op te voeden en te onderwijzen in de *ecclesiastica disciplina*. Beoogd wordt het bieden van een gratis basisopleiding tot pastoraal werk, vooral voor de lagere geestelijkheid. De instelling is bedoeld voor jongens vanaf 12 jaar wier ouders onbemiddeld zijn, maar al wel kunnen lezen en schrijven. Zonen van rijkere ouders mochten ook worden

⁷ Roegiers, ‘Revolutie in de seminaries’, p. 112-113.

⁸ J. Laenen, *Geschiedenis van het seminarie van Mechelen* (Mechelen, 1930), p. 27-30; *550 jaar universiteit Leuven, 31 januari – 25 april 1976* (Leuven, 1976), nr. 110.

⁹ R.Po-chia Hsia, *The World of Catholic Renewal 1540-1770* (Cambridge, 1998), p. 10-25.

toegelaten, maar zij moesten hun verblijf zelf betalen. De invulling van het onderwijs was aan de bisschop en mocht variëren naargelang tijd, plaats en omstandigheden.¹⁰

De werking van het decreet tot ca 1600

Als het op de uitvoering van het seminariedecreet aankomt, dient men zich te realiseren dat de ontvangst en uitwerking van de decreten van het Concilie sterk beïnvloed is door reeds door de Concilievaders voorziene variaties 'naargelang tijd, plaats en omstandigheden'. In de Nederlanden was juist in 1559 besloten tot een nieuwe organisatie van de kerk in de Nederlanden. De grenzen van kerk en staat waren gelijk getrokken, binnen dat territorium waren drie kerkprovincies gevormd (Utrecht, Mechelen en Kamerijk) en in elke kerkprovincie waren nieuwe bisdommen opgericht. De uitvoering van een dergelijke ingrijpende reorganisatie kost altijd tijd en wordt zelden door iedereen met gejuich ontvangen. Zelfs welwillende personen en instellingen beschouwden de nieuwe organisatie als een inbreuk op hun rechten en een aanslag op hun eigendom. Voeg daarbij de interconfessionele strijd om de ware godsdienst, de opstand tegen de landheer vanwege zijn centralisatiepolitiek en zijn partijkeuze in de geschillen op godsdienstig gebied en het zal duidelijk zijn, dat niet te veel verwacht mag worden van de uitvoering van het seminariedecreet.¹¹

Voor hier verder op door te gaan is het goed om eerst even naar de reikwijdte van het seminariedecreet te kijken. Dat blijkt bij nader inzien maar een deel van de vorming van clerus te raken. Voor de basisvorming waren er in de Nederlanden al heel wat Latijnse scholen beschikbaar en hun aantal zou alleen maar toenemen. Voor zover humaniorastudenten al in het seminarie aanwezig waren, bezochten deze meestal de plaatselijke Latijnse school. Voor hen functioneerde het seminarie vooral als internaat. Kijken we vervolgens naar de opleidingsfase na de humaniora, dan zien we dat in de theologische en juridische vorming van het hogere kader voorzien werd door de universiteiten van Keulen, Leuven en Dowai en dat de universitaire colleges daar niet alleen zorgden voor huisvesting, maar

¹⁰ Vergelijk Laenen, *Geschiedenis van het seminarie van Mechelen*, p. 6-7 en P.W.F.M. Hamans, *Geschiedenis van het seminarie van het eerste bisdom Roermond (1570-1813)* (Brugge, 1986), p. 74-83.

¹¹ Een treffend beeld van de problemen waarmee beleidsmakers tot in de 17^e eeuw te maken hadden is te vinden in *Verloren schapen, schurftige herders: de helse dagen van bisschop Mathias Hovius (1542-1620)*. Leuven, 2002.

ook voor de nodige praktische en spirituele vorming. Wat in de praktijk binnen de Nederlanden voor de seminaries overbleef, was de opleiding van het lagere pastorale personeel.

Daarbij past dat de omvang van de staf die in het seminariedecreet beoogd werd klein was en de leerstof eenvoudig. Dezelfde persoon die opdracht had om in de kathedrale kerk de catechismus van Trente te doceren, wordt in het decreet als docent gekoppeld aan het seminarie. Op zich wordt in het decreet wel de voorkeur uitgesproken voor docenten met een academische graad, maar niet gegradueerden mochten ook les geven en als de kannunik theologaal (ondanks zijn scholing) niet geschikt was, dan was het toegestaan dat een ander les in de catechismus zou geven. De rest van de beoogde theologische vorming omvatte onderwijs in de H.Schrift, de kerkelijke wetenschappen, de homilieën van de heiligen en het toedienen van de sacramenten, vooral toegespitst op de biecht en de rubrieken bij de riten en ceremoniën. Daarnaast was onderwijs voorzien in grammatica, zingen, het berekenen van de kerkelijke kalender en andere Artesvakken.

ortom, afhankelijk van de lokale omstandigheden en behoeften kon het tridentijnse seminarie zowel een klein- als een grootseminarie zijn en was het niet bedoeld als alternatief voor de wetenschappelijke opleiding aan de theologische faculteiten. In feite ging het om een aanvulling op het bestaande aanbod. Ook de indicatie voor de geestelijke vorming in het seminarie was eenvoudig. Het decreet voorziet in het dagelijks bijwonen van de mis, één keer per maand biechten en (na verlof van de biechtvader) te communie gaan. Verder was voor de studenten een assisterende rol weggelegd in de kathedrale kerk.

Gelet op alle beperkingen door kerkelijke reorganisatie en de opstand tegen de landsheer is het bijna al een wonder dat er in de tijd tot 1600 nog allerlei initiatieven genomen zijn om uitvoering te geven aan het seminariedecreet. In de Mechelse kerkprovincie stichtten de bisdommen Ieper (1565), Gent (1569) en Brugge (1571) vrij snel na het Concilie van Trente een seminarie, maar in Mechelen en Roermond lukte dat pas echt in 1595, resp. 1599 en te 's-Hertogenbosch kwam het seminarie, ondanks pogingen vanaf 1571, helemaal niet van de grond. Ook in de Utrechtse kerkprovincie bleef het bij aanzetten in

Utrecht zelf (1565-1558), Deventer (1571) en Leeuwarden (1589): Luik: stichting van kleinseminarie te St. Truiden.¹²

Genoeg plannen dus, maar de uitvoering haperde in menig bisdom. Tegelijkertijd is het relevant om vast te stellen dat in het decreet niet genoemde voorzieningen als de universitaire colleges snel in aantal en belang toenemen. In Dowai werd in 1562 een universiteit voor de Franstaligen gesticht met een theologische faculteit en hieraan werden tussen 1568 en 1631 maar liefst 16 colleges gehecht. In Leuven werden ongeveer in dezelfde tijd [tussen 1567 en 1633] niet minder dan 27 colleges gesticht, geheel of ten dele voor de vorming van de seculiere geestelijken. Dat is veel, ook al bleken er uiteindelijk tien niet levensvatbaar.¹³

De seminaries in de zeventiende eeuw

Voordat de ontwikkelingen in de zeventiende eeuw ter sprake kunnen komen, vraagt eerst de context om enige aandacht. In het noorden is inmiddels de organisatie van de Utrechtskerkprovincie zwaar aangetast en met het verstrijken van de tijd wordt duidelijk dat daar de keuze voor de gereformeerde variant van het Latijnse christendom definitief is en weinig speelruimte laat aan de rooms-katholieke kerk. In het zuiden geldt zo ongeveer het tegenovergestelde. Daar kunnen de katholieke kerkbestuurders eindelijk met steun van de wereldlijke overheden voluit aan de slag om hun bisdom op orde te brengen en reformatiebestendig te maken. Tussen beide blokken in zitten de gebieden waar vanaf 1648 een grote katholieke meerderheid het moet zien te stellen met een kleine gereformeerde minderheid, die niettemin de dienst uitmaakt.

In deze situatie is er in de gereformeerde Republiek geen ruimte voor welke vorm van priesteropleiding dan ook. Voor het humaniora-deel van de opleiding wordt een alternatief gevonden in Latijnse scholen in katholieke enclaves in het zuiden van de Republiek of aan de ander kant van de landsgrens. In de Zuidelijke Nederlanden wordt het aanbod van

¹² De bovenstaande gegevens zijn ontleend aan Roegiers, 'Revolutie in de seminaries', p. 113; Fred Smit en Jan Jacobs, *Van den Hogenheuvel gekomen: bijdrage tot de geschiedenis van de priesteropleiding in de kerk van Utrecht 1683-1723* (Nijmegen, 1994), p.26-27 en Hamans, *Geschiedenis van het seminarie*, p.78. Zie voor Mechelen: Laenen, *Geschiedenis van het seminarie* en *Het aartsbisdom Mechelen-Brussel: 450 jaar geschiedenis* (Antwerpen-Leuven, 2009, 2 dln), 1, p. 108-109.

¹³ Roegiers, 'Revolutie in de seminaries', p. 113-115.

humaniora-onderwijs flink vergroot door de oprichting van nieuwe colleges, in het bijzonder door de jezuïeten en, in iets mindere mate door de augustijnen.¹⁴ Desondanks verbleven in de bisschoppelijke seminaries van de Zuidelijke Nederlanden ook (kleine aantallen) humaniora-studenten, maar die gingen meestal voor hun onderwijs naar het college in de stad.¹⁵ In de Nederlanden waren tridentijnse seminaries dus vooral bisschoppelijke instellingen voor theologische vorming.

Het beeld van hun functioneren varieert. In Antwerpen werd in 1604 een bisschoppelijk seminarie opgericht, maar deze instelling werd van 1674 tot 1716 zwaar gehinderd door het mislukken van de combinatie van seminarie en huis voor arbeidsongeschikte priesters.¹⁶ In het bisdom Gent gingen de studenten vanaf 1623 na Latijnse school voor hun theologische vorming naar Leuven of Dowaaï en werd pas in 1678 het eigen seminarie hersteld. Het bisdom Brugge volgde vanaf 1638 het Gents voorbeeld en richtte pas in 1719 weer eigen theologicum in. In het aartsbisdom Mechelen daarentegen bleef het seminarie behouden. De instelling daar heeft zich ontwikkeld vanuit het bijna honderd jaar oude Standonckcollege en kende in de jaren 1640-1680 een tijd van bloei. Het is de periode waarin Laurentius Neesen president is en een sterk stempel op de opleiding heeft gezet.¹⁷ Het seminarie van het bisdom Roermond heeft in de zeventiende eeuw nauwelijks gefunctioneerd. Voor de theologische vorming ging men naar Leuven en Keulen. Pas in 1695 is daar serieus verandering in gekomen, toen de bisschop het seminarie toevertrouwde aan de dominicanen.¹⁸

Voor de opleiding van de clerus was tot het eind van de 18^e eeuw de combinatie van de theologische faculteiten en universitaire colleges belangrijker dan de seminaries. In de vorige paragraaf is al gemeld dat in Dowaaï tussen 1568 en 1631 zestien colleges werden gesticht. Daartoe behoren het seminarie van de leperse bisschop Antoon de Hennin (1606), het seminarie van de Brugse kapitteldeken Gaspar della Torre (1618) en in 1662,

¹⁴ Eddy Put en Maurits Wynants (red.), *De jezuïeten in de Nederlanden en het Prinsbisdom Luik (1542-1773)* (Brussel, 1991), p. 29 en 35. Liesbeth Labbeke, 'De recruitering van de jezuïeten in het hertogdom Brabant (1584-1640)', *Trajecta*, 5 (1996), p. 193-212, m.n. p. 207-211.

¹⁵ Laenen, *Geschiedenis van het seminarie*, p. 161.

¹⁶ *In de stroom van de tijd {(4)50 jaar bisdom Antwerpen}* (Leuven, 2012), p. 68 en 98-99.

¹⁷ Laenen, *Geschiedenis van het seminarie*, p. 31-47 en 70-79.

¹⁸ Hamans, *Geschiedenis van het seminarie*, p.140-162.

het O.L.Vrouwe College voor Utrecht. Voor het heel plaatje is het interessant te melden dat er ook een Iers en een Engels College waren. In Leuven groeide het aantal colleges eveneens. In 1602 werd het Luiks seminarie er gevestigd. In 1605 werd het Willibrordus College gesticht dat na 1629 ging functioneren als het Bossche College. De Utrechters begonnen in 1602 te Keulen met een college en kregen daar in 1614, na aankoop van een nieuw onderkomen 'op den hogen heuvel', gezelschap vanuit het bisdom Haarlem. In 1617 echter brachten de kanunniken van het Haarlems kapittel hun studenten over naar Leuven. Hun college staat bekend als het Hollandse College ook wel Pulcheria genoemd. In 1622 kreeg het gezelschap van het Ierse College. De Utrechters bleven aanvankelijk in Keulen, maar vertrokken vandaar in 1670/1672 en vestigden hun Hogeheuvel College in 1683 officieel in Leuven. Deze opleiding, die dus uitsluitend via theologische faculteiten en daaraan gehechte eigen universitaire colleges liep, was tot het eind van de 18^e eeuw de standaard voor de Utrechtse kerkprovincie. Na 1798 wordt deze universitaire route noodgedwongen zowel door de Utrechtse als de Mechelse kerkprovincie verlaten. Vanaf dan wordt het universitaire onderwijs een vervolgopleiding ná het seminarie-onderwijs en worden overal de seminaries de enige route naar het priesterschap.¹⁹

De theologie

Voor een beoordeling van het niveau van de priesteropleiding is meer werk nodig dan ik voor deze bijdrage kon leveren, maar het lijkt veilig om de theologische opleiding aan de universiteit hoger te stellen dan die op de seminaries. Er was meer en hoger gekwalificeerd personeel en het onderwijsaanbod ging veel verder dan de seminaries konden leveren. Van bijvoorbeeld de zes presidenten van het Antwerpse seminarie in de 17^e eeuw kan van twee ervan niet worden vastgesteld of ze een academische graad hadden, terwijl de overige vier 'slechts' licentiaten waren. Het studieprogramma werd wat betreft de lessen in de H. Schrift, de moraal- en de controversetheologie ingevuld door paters jezuïeten. De president, bijgestaan door een licentiaat in de theologie [van het kapittel], verzorgde de

¹⁹ Theo Clemens, 'Een onbedoeld kind van de revolutie. Veranderingen in de opleiding van priesters voor de Rooms-Katholieke Kerk van de Noordelijke Nederlanden na 1795' in: *Trajecta* 3(1994) pp. 307-327.

praktische vakken: liturgie c.q. rubrieken, pastoralia inclusief de *casus conscientiae* en de polemiëk. Een student verzorgde de kerkzang.²⁰

Juist daarom is het verrassend om in het seminarie van het aartsbisdom Mechelen een handboek aan te treffen dat het aanbod dat de Concilievaarders voor ogen had gestaan, te weten uitleg van de *Catechismus van Trente*, letterlijk maar ook figuurlijk in de schaduw stelt, zeker in de indrukwekkende, twee banden tellende folioversie ervan die in 1687 onder de titel *Universa theologia in tomos duos divisa ad mentem SS. Augustini et Thomae exposita* is verschenen. Dit werk staat op naam van Laurentius Neesen, die in 1639, als 27-jarige, tot president is benoemd en deze functie heeft bekleed tot zijn dood in 1679. Het handboek, waarvan de eerste tractaten vanaf 1675 van de drukpers zijn gekomen, is overigens niet helemaal van zijn hand, maar kan toch wel beschouwd worden als een bekroning van zijn presidentschap en een weergave van de theologisch onderwijs in het Mechelse seminarie.²¹

Om wat voor theologie gaat het eigenlijk? In ieder geval om meer dan een eenvoudige uitleg van de *Catechismus Romanus*, zoals die was voorzien in het seminariedecreet. Neesen was weliswaar de kanunnik theologaal van het kathedraalkapittel te Mechelen, maar wie wat bladert in de tractaten van zijn handboek moet al snel tot de conclusie komen, dat het Mechelse handboek geen bewerkte *Catechismus Romanus* is. De structuur van de laatst genoemde wordt achtereenvolgens beheerst door de twaalf artikelen, de zeven sacramenten, de tien geboden en het Onze Vader, terwijl de *Universa theologia* de orde van de *Summa theologica* van Thomas van Aquino volgt en daarmee eerder aanhaakt bij de universitaire theologie dan bij de meer elementaire vorming die de *Catechismus Romanus* beoogde te bieden. In het handboek wordt gewerkt met de aan de universitaire onderwijs eigen trits van *quaestiones*, *responsiones* en *dubia* en in de tekst wordt voortdurend verantwoording afgelegd door verwijzingen naar de bronnen, met name naar de Schrift, de kerkvaders en de concilies. Tussen haakjes: het Mechelse handboek past perfect bij de vele

²⁰ L. le Clercq, 'Het Antwerpsch seminarie', in: *Collectanea Mechliniensia*, nieuwe serie, 10 (1936), p. 19-41, 109-130 en 251-270, m.n. p. 39.

²¹ Zie Laenen, *Geschiedenis van het seminarie*, p. 74-77, voor de uitgave van de afzonderlijke tractaten en de bundeling ervan.

(andere) seminariehandboeken die verschenen zijn in de jaren rond 1680 en waarvan Congar heeft vastgesteld dat ze een overgang vormen van de universitaire theologie, met zijn commentaren op Thomas of de *Sententiae* van Petrus Lombardus, naar de seminarietheologie, met zijn theologiecursussen en -handboeken, waarin de gezichtspunten van de positieve, scholastieke en polemische theologie tot harmonie zijn gebracht.²²

Neesens theologie is, meer dan een eeuw na Trente, niet meer alleen gericht op de Reformatie, maar staat ook midden in de eigentijdse theologische debatten. Ze neemt daarin zelfs een eigen plaats in door enkele uitgesproken keuzes. Vanaf de uitgave van het eerste tractaat in 1674 tot en met de bundeling van alle tractaten in *Universa Theologia* (1687) laat de auteur er geen misverstand over bestaan, dat zijn theologie er een is in de geest van Augustinus en Thomas. Tussen haakjes: dat was destijds ook de oriëntatie van de Leuvense theologische faculteit. In het grote, eigentijdse debat over de genade antwoordt hij bijvoorbeeld bij de behandeling van Gods wil ontkennend op de vraag of alle mensen zalig worden. Christus is weliswaar voor alle mensen gestorven, maar, zo constateert Neesen, in de praktijk blijkt dat *de facto* veel mensen toch in staat van zonde sterven.²³ Daarnaast verklaart hij onomwonden dat zijn theologie de veiligere en de meer zekere weg aanwijst of regels aanbiedt en dat deze regels uit het seminariehandboek [ook] zeer nuttig zijn voor pastores, biechtvaders en allen die zich op de studie van de theologie toeleggen.²⁴

Wetenschapstheoretisch keert Neesen zich tegen een louter rationele benadering. Hij vindt de theologie steriel, als ze bestaat uit louter speculatie en hij verzet zich fel tegen het gebruik van Aristotelische argumenten en subtiliteiten, omdat deze in zijn ogen niets overlaten van het sap van de christelijke vroomheid en de theologie ten onrechte dor en droog doen lijken. Met Richard van St. Victor zegt hij dat velen de waarheid niet in de waarheid zoeken maar in de ijdelheid. Wat ze zo vinden draagt niet bij aan de waarheid,

²² Zie M.J. Congar, s.v. 'Théologie' in: *DTC*, 15(1946), k. 432.

²³ Neesen, *Universa theologia*, I, tract. 1, p. 61-63 (=quaestio 8, dubium 6 en 7).

²⁴ Zie de titelbladen van de los verschenen tractaten over de *Theologia moralis Christiana*, te beginnen met de *Theologia moralis christiana de actibus humanis ad mentem SS. Augustini, & Thomæ. Continens tutiores, & securiores regulas dirigendi conscientias pastoribus, confessariis, & omnibus sacræ theologiæ studiosis perutilis. / Authore rever. Admod. domino Laurentio Neesen canonico theol. metropol. ecclesiae Mechliniensis, nec non seminarii praeside. Ad usum theologorum seminarii archi-episcopalis. Mechliniæ, typis Gisberti Lintsii, 1675, [18], 646, [50] p.*

maar aan de ijdelheid en het allerergste vindt hij dat ze zo in woorden van leven de handel van de dood bedrijven. Met Richard van St. Victor vindt Neesen ook dat de liefde boven het weten staat en de liefde groter is dan het begrijpen. Er wordt immers meer bemind dan begrepen, en waar het weten buiten staat, treedt de liefde binnen. Neesen toont zich voorstander van een meer mystieke theologie en stelt vast dat deze nog maar heel erg weinig beoefenaars kent onder degenen die theologen genoemd worden.²⁵ Bij deze positiekeuze sluit aan dat Neesens theologie gekenmerkt wordt door een telkens terugkerend element bij de behandeling van de *quaestiones, responsiones* en *dubia*. Hij besluit ze steeds met een zogenoemde *oratio affectiva*, een biddende terugbuiging op de stof die ook het hart erbij betreft. Dit element wordt door de censors uitdrukkelijk opgemerkt en geprezen.²⁶

Tot slot: in de opdracht van zijn eerst verschenen tractaat wijst de seminariepresident de aartsbisschop van Mechelen erop dat niemand toegelaten mag worden tot het heilige staat van het priesterschap, tenzij hij in een voorafgaand examen geschikt is gebleken om het volk te onderwijzen in wat voor het heil noodzakelijk is. Voor deze uitspraak beriep hij zich terecht op Trente.²⁷ Maar hij kan meer dan honderd jaar later in zijn eisen aan pastores veel verder gaan dan op het Concilie mogelijk was. Op gezag van Gregorius de Grote stelt hij dat het besturen van de zielen de kunst der kunsten is. Hij betreurt het zeer dat in 'deze heilloze tijd' velen wegen voorstellen die tot de dood leiden. En met woorden van paus Alexander VII toont hij zich tegenstander van opinies die de discipline doen verslappen en leiden tot het verderf van de zielen, deels door oude opinies weer op te wekken en deels door nieuwe opvattingen voort te brengen.

De geestelijke vorming

Opmerkelijk is dat van Laurentius Neesen niet alleen zijn theologie in folio, met een omvang van meer dan 1000 pagina's, bewaard is, maar ook een praktisch werk in duodecimo, dat slechts 24 bladzijden telt. Het betreft volgens de titel *Geestelycke oefeningen voor*

²⁵ Neesen, *Universa theologia*, I, f. § 2r-v: praefatio ad lectorem.

²⁶ In de *Universa theologia* zijn de goedkeuringen van de zelfstandig uitgegeven tractaten behouden.

²⁷ Zie de *Canones et decreta sacrosancti oecumenici concilii tridentini*, sessio 23, caput 14.

*geheel het jaer verdeylt in maenden en weken.*²⁸ Het is niet zeker dat deze oefeningen voorgeschreven waren op het seminarie, maar ze geven in ieder geval een indruk van de seminariepresident als geestelijk leidsman.²⁹ Bovendien toont de uitgavegeschiedenis van het werkje, dat hij in deze rol nog lang gewaardeerd werd.

Om met de appreciatie te beginnen: ik heb in bibliotheekcatalogi tot nu toe zeven uitgaven kunnen terugvinden. Het moeten er echter veel meer zijn geweest. Het gaat om klein drukwerk. De bewaarkans daarvan is gering.³⁰ Bovendien is de oudst bewaard gebleven editie een zesde druk uit 1700.³¹ Dat druktal suggereert vijf eerdere drukken, waarvan de eerste op basis van de goedkeuring in 1685, dus postuum, verschenen moet zijn.³² Volgens de ondertitel gaat het in dat jaar om een uitgave die vermeerderd is met de *oeffeninge van schietgebeden* van dezelfde auteur als van de *Geestelycke oefeningen*. Er moet dus minstens één oudere uitgave zijn, vermoedelijk van vóór Neesens overlijden in 1679, maar het kunnen er ook meer zijn geweest. Aan de andere kant van 1685 staan zeven edities uit de achttiende eeuw. Deze zijn afkomstig uit Antwerpen (1700⁶ en tussen 1701 en 1724⁸), Leuven (1724⁴), Utrecht (ca 1728), Dendermonde (1752⁷), Mechelen (1780) en Brugge (tussen 1764 en 1799). Hier wijzen zowel de verscheidenheid van drukplaatsen als de per plaats variërende druktelling op flinke gaten in het beeld van de verspreiding van het boek.

Naar vorm en inhoud bestaat de aangeboden geestelijke leiding uit een trainingsschema voor een heel jaar om 'het leven van een Christen Mensch' te verbeteren. De trainingsdoelen zijn "een gedurige verstervinge van de eygen liefde, ende vernietinge der gebreken;

²⁸ L. Neesen, *Geestelycke oefeningen voor geheel het jaer verdeylt in maenden en weken. Vermeerdert met de oefeninge van schietgebeden vanden selven aucteur*. De hier gebruikte druk is de achtste, uitgegeven te Antwerpen door Joannes Paulus Robyns, z.j., met een goedkeuring van I. De Cuyper, (Mechelen), 2 jan. 1685 [ex.: Antwerpen, Ruusbroecgenootschap, 3018 i 14 / 3]. Robyns was werkzaam van 1701-1724.

²⁹ Het woord vooraf richt zich niet tot seminaristen maar tot 'Godt-minnende Zielen', vrouwelijke patroonheiligen domineren en de auteur spoort in de 4^e week van maart aan tot 'susterlijke liefde.

³⁰ Th. Clemens, *De godsdienstigheid in de Nederlanden in de spiegel van de katholieke kerkboeken 1680-1840* (Tilburg, 1988, 2 dln.), I, p. 36-39.

³¹ Antwerpen, Jacob Mesens, 1700⁶; BCNI 15.955. Het exemplaar uit MaastrSJ/MaastrUB bevindt zich nu in de universiteitsbibliotheek van Leuven.

³² De kerkelijke goedkeuring is van I. De Cuyper (Mechelen) 2 jan. 1685.

mitsgaders oock eene gedurige oeffeninge der liefde Godts, ende der christelijcke deughden.³³

³³ L. Neesen, *Geestelycke oeffeningen, voor het geheel jaer verdeylt in maenden en weken* (8^e druk, Antwerpen: Joannes Paulus Robijns, 1716), p. 2.

Schematische voorstelling van voorbeelden uit Neesens geestelijke oefeningen.

m/w	patroon	iets goeds	iets fouts	geestelijke oefening	onthouding van
jan. wk 2	Drie Koningen	God aanbidden in Geest en Waarheid	onmatigheid in spijs en drank	litanie van O.L.Vrouw plus 3 tientjes [van de rozenkrans] tot steun van ieder die de gelofte van zuiverheid heeft afgelegd.	onnodige aanrakingen van het lichaam
febr/ wk 2	Victoria	berouw uit oprechte liefde tot God en voorneemen nooit opzettelijk een dagelijkse zonde te doen	slappe bereiding tot de biecht	bidden om een ootmoedig hart, een zuiver geweten en vurigheid in het gebed.	weerspannigheid en tegenspreken
mrt/ wk 4	Gertrudis	zusterlijke liefde	wraakzucht	doe dagelijks werk alsof het laatste keer is en leef zoals u in uur van de dood geleefd zou willen hebben.	het niet geduldig verdragen van alle berispingen
apr/ wk 4	Catharina	devotie tot het H.Sacrament	afgekeerdheid des harten	peins op korthed van het leven, de strengheid van het oordeel en de eeuwige duur van de straf.	het aanhoren van ander-mans gebreken
mei/ wk 2	Dymphna	eerbied voor ouders en alle geestelijke overheden	eigen wijsheid	sluit hart voor ijdele glorie, kwade bekoringen, hoogmoed en verachting van een ander.	onderzoek van bevelen van de overste
jun/ wk 1	Norbertus	blij verdragen van alle verwijten en spijtige woorden	onachtzaam gewetensonderzoek	aan God vooraf opdragen van werk en bidden dat het mag zijn om Gods eer.	vrees versmaad en geminacht te worden
jul/ wk 1	Elisabeth koningin v. Portugal	alert zijn op goede inspraken	uitblinken in uitwendige devotie	weersta alle bekoringen direct, uw toevlucht nemend tot Jezus en Maria en lees een hoofdstuk uit Thomas van Kempen.	laat goede gewoonte niet na hoe dor en droog u ook bent
aug/ wk 4	Augustinus	brandende liefde tot God bovenal	minachting van de relieken	lees driemaal de litanie van O.L.Vrouw voor alle wanhopige zondaars	voedsel door één keer te vasten in deze week
sep/ wk 2	Thomas v. Villanova	liefde der armoede	hoogmoed van laatste woord willen hebben	lees 3x in de week 7 boetsalmen en de [grote] litanie voor alle obstinate zondaars en geef een aalmoes	uw tijd nutteloos te verkwisten
okt/ wk 4	Ursula	geduld om alles te verdragen, zonder verontschuldiging	achterklap	kwartier in stilte peinzen op de Passie ons Heren	alle onnodige conversatie
nov/ wk 2	Martinus	overgave aan Gods wil	verstrooidheid in het gebed	2 hoofdstukken uit Thomas a Kempis	u bemoeien met wat u niet aangaat
dec/ wk 2	Maria Onbevlekt Ontvangen	waarachtige bekering tot God	bitterheid en ongeregelheid in woorden	lezen van de getijden van Maria Onbevlekt Ontvangen	alle schadelijke personen en conversatie

Om deze vier doelen te bereiken stelt Neesen voor om puntsgewijs telkens een week lang een heilige (uit de jaarkalender) als patroon te nemen, een deugd of iets goeds na te streven, een fout of gebrek te mijden, een geestelijke oefening te doen en zich van iets

Dr. Theo Clemens

onthouden.³⁴ De voorbeelden in de bovenstaande tabel zijn bedoeld om deze opzet en invulling wat concreter te maken en de onderliggende spirituele oriëntatie te demonstren. Ze zijn toereikend om duidelijk te maken dat in Neesens geestelijke leiding de brandende liefde tot God (aug/wk 4) belangrijk was, evenals het aanbidden van God in Geest en Waarheid (jan/2). Hierbij past naadloos de aansporing tot waarachtige bekering tot God (dec/wk 2) en tot berouw uit oprechte liefde (feb.2). Deze trekken horen in de 17^e eeuw bij de augustijnistische richting in de vroomheid.³⁵ Juist daarom is het opmerkelijk dat Neesen in zijn jaarschema ook Maria's onbevleete ontvangenis heeft opgenomen. Aandacht voor dit aspect in de figuur van de Moeder Gods is eerder kenmerkend voor de tegenstanders van de augustijnistische richting.³⁶

Afsluiting

De bovenstaande bijdrage handelt over de betekenis van het Concilie van Trente voor de opleiding van de clerus in de Nederduitstalige kerkprovincies van de Nederlanden. Eerst wordt vastgesteld dat het wat de Nederlanden betreft ten tijde van het Concilie van Trente met de vorming van de clerus eigenlijk wel meeviel, gelet op het aanbod van Latijnse scholen en universitair onderwijs en op de vormende werking van de universitaire colleges. Vervolgens wordt erop gewezen dat het seminariedecreet van het Concilie van Trente vooral gericht was op de opleiding van het lagere pastorale personeel en dat het te geven onderwijs betrekkelijk eenvoudig van aard was. Het hogere kerkelijke personeel werd tijdens het Ancien Régime universitair geschoold en geestelijk gevormd door de universitaire colleges.

Bij toespitsing op het Nederduitse deel van de Nederlanden blijkt dat de oprichting van de seminaries in de bisdommen van de Mechelse kerkprovincie pas goed op gang kwam in de 18e eeuw en dat dit in de Utrechtse kerkprovincie pas geschiedde na 1798. Pas na de sluiting van de universiteiten van Dowai en Leuven door de Franse revolutionairen komt

³⁴ Neesen, *Geestelycke oeffeningen*, p. 3-18.

³⁵ Clemens, *De godsdienstigheid*, I, p. 91-96 en 169-171.

³⁶ Clemens, *De godsdienstigheid*, I, p. 167.

het zwaartepunt te liggen bij de seminaries. Zij worden de enige route naar het priesterschap en de functie van het universitaire onderwijs wordt gereduceerd tot die van een vervolgopleiding na het seminarie-onderwijs.

Tegen deze achtergrond is het opmerkelijk dat het Mechelse seminarie al bloeide in de 17^e eeuw. De theologische opleiding was er van een hoger niveau dan de Trentse concilievaders voor ogen lijkt te hebben gestaan en had eenzelfde oriëntatie op Augustinus en Thomas als de Leuvense theologische faculteit. De spirituele vorming sloot in het begin aan bij die van de colleges van Jan Standonck en werd onder president Neesen gekenmerkt door een bewust streven naar bevordering van een goede godsdienstige houding en naar het terugdringen van wat daarmee strijdig was. Bij dat streven werden elke week weer andere punten voorgehouden om te doen of te laten. Ook hierbij was Augustinus richtinggevend.

De vernieuwing van catechese en catechismus in de Nederlanden ten tijde van het Concilie van Trente

Dr. Marcel Gielis

Volgens een tot voor kort vrij algemeen aanvaarde opvatting over de geschiedenis van de catechese ligt de Reformatie en meer bepaald Luther aan de basis van de catechismus. Van katholieke zijde zou hier dan op gereageerd zijn eerst door Petrus Canisius en vervolgens door het Concilie van Trente, dat opdracht gaf de *Catechismus Romanus* samen te stellen. Op basis van de 'catechismus van Trente' zouden dan als onderdeel van de contrareformatische actie van de Kerk diocesane catechismussen zijn uitgevaardigd.

Een onderzoek naar catechismussen die reeds sinds de late Middeleeuwen in omloop waren in de Nederlanden geeft echter een ietwat ander beeld¹. Reeds lang vóór het optreden van Luther vaardigden bisschoppen instructies uit voor de catechese en zelfs complete catechismussen. Zowel Luther als Canisius en de *Catechismus Romanus* staan in een traditie die teruggaat tot diep in de Middeleeuwen. En wanneer dan althans in de Mechelse kerkprovincie in het kader van de post-tridentijnse katholieke hervorming een catechismus wordt uitgevaardigd, sluit die sterk aan bij een eigen Nederlandse traditie en is die slechts in beperkte mate beïnvloed door de *Catechismus Romanus*.

Om dit alles aan te tonen zal ik in de deze bijdrage in een eerste deel catechetische instructies en catechismussen in de Nederlanden van vóór de Reformatie bespreken en ook een blik werpen op Luthers catechismussen. Vervolgens zal ik in een tweede deel ingaan op wat in het Concilie van Trente gezegd is over catechese en op de *Catechismus Romanus*. Om de invloed van de tridentijnse bepalingen en de op last van het concilie uitgevaardigde

¹Marcel Gielis en Jan Jacobs, 'De *Catechismus van de Katholieke Kerk* onder de catechismussen', in: Ad Brants en Henk Witte, *In spanning: de Catechismus van de Katholieke Kerk gesitueerd*, Baarn: Gooi & Sticht, 1998, p. 82-105. In dit artikel vindt men verdere verwijzingen naar relevante literatuur.

catechismus te meten zal ik tenslotte in een derde deel de hervormingsacties inzake catechese bij de uitvoering van het concilie in de Nederlanden bekijken en de sporen onderzoeken die het Concilie van Trente heeft nagelaten in de officiële catechismussen die sindsdien in de Nederlanden uitgevaardigd zijn.

Bij de bespreking van catechismussen wordt allereerst gekeken naar de indeling: welke catechetische leerstukken worden besproken en in welke volgorde? Daarnaast wordt aandacht besteed aan bepaalde thema's: de leer van de zogenaamde geloofsbronnen, nl. Schrift en Traditie (of met de tridentijnse term 'tradities'), de bespreking van het geloofsartikel over de Kerk, de rechtvaardigingsleer (of leer over zonde, genade, goede werken en heil) en de bespreking van het eerste gebod, meer bepaald verbod van het verbod van bijgeloof.

1 Catechese en catechismus vóór het Concilie van Trente

1.1 *De laatmiddeleeuwse catechese*

Vóór de Reformatie vindt men voornamelijk drie types van catechetische traktaten: catecheses die de klassieke leerstukken, nl. geloofsbelijdenis, sacramenten, geboden en gebeden, behandelen, catecheses over 'catalogen' van deugden en zonden, met het oog op de biecht, en catecheses volgens het model van de humanistische schoolgesprekken².

In de statuten die Jan van Sierck (of Zyric) uitvaardigde vinden we een catechese voorgeschreven, die een uitleg is van het credo, het onzevader, de 10 geboden en de 7 sacramenten³. Jan van Sierck was bisschop van Utrecht van 1291 tot 1296. Hij was benoemd door de paus en dat betekende in deze tijd dat hij hervormingsgezind was en de richtlijnen van concilies zoals het Vierde van Lateranen wilde laten doordringen in zijn bisdom. Hij vaardigde statuten uit - waarschijnlijk op een synode - in 1292 en 1293; op 2 december 1294 voegde hij er een aantal meestal verklarende bepalingen aan toe, waarin

²Voor de laat-middeleeuwse catechese zie de werken van Troelstra: Anne Troelstra, *De toestand der catechese in Nederland gedurende de voor-reformatische eeuw*, Groningen: Wolters, 1901, en *Stof en methode der catechese in Nederland voor de reformatie*, Groningen: Wolters, 1903.

³R.R. Post, *Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen*, dl. 1, Utrecht - Antwerpen: Uitgeverij Het Spectrum, 1957, p. 188-189.

hij o.a. aan de parochiepriesters oplegt iedere zondag het onzevader en de geloofsbelijdenis uit te leggen en één keer in de maand ook de 10 geboden en de 7 sacramenten⁴. Daarop volgt dan een opsomming van de 10 geboden en van de 7 sacramenten, die verdeeld worden in 5 noodzakelijke en 2 vrijwillige.

Het biechtboek van Jean Gerson biedt een voorbeeld van catechese aan de hand van 'catalogen' van deugden en vooral van zonden. Gersons biechtboek werd in het begin 15^e eeuw met zijn uitleg van de 10 geboden en zijn sterfboek samengevoegd tot het *Opus tripartit(ic)um*. Dit 'in drieën gedeeld werk' werd het in 1512 als catechismus van het bisdom Luik uitgevaardigd door bisschop Erard de la Marck⁵; in Nederlandse vertaling werd Gersons boek in Antwerpen gedrukt, voorafgegaan door een 'mandement' van de bisschop om het gebruik van dit boekje voor de catechese aan te bevelen. Het driegedeeld boekje van Gerson is aldus naar alle waarschijnlijkheid de eerste officiële catechismus in onze gewesten. Het mandement van bisschop Erard biedt interessante informatie over de laatmiddeleeuwse parochiecatechese: in de vroegmis (de dienstbodenmis!) moest een kapelaan, die aldus ingeschakeld werd in de pastoraal en reeds de functie van een onderpastoor ging vervullen, het boekje van Gerson uitleggen. Aldus is het gebruik ontstaan dat veelal stand hield tot op de vooravond van het Tweede Vaticaans Concilie: tijdens

⁴Troelstra, *Toestand*, p. 105: "... praecipimus ... Rectoribus et Presbyteris ut in eorum Parochiis Paternoster et Credo ... qualibet die dominica, nec non decem praecepta et septem Sacramenta ecclesiae semel in mense, vel saltem ter aut quater in anno, populo intelligibiliter et lingua materna exponant".

⁵Joannes Gerson, *Opus tripartitum. Een boecxken dat men heet in drien ghedeilt, van den geboden Gods, van der biechten, enn vander konsten om wel enn salichlijcte sterven*, in-4°, car. goth., sign. A-D., fig. op titelblad. De colofon op het einde van het boek luidt als volgt: "Hier eyndet boeck van mecster Jan Gerson, ghenaeamt dwere van drien ... Gheprint tot Antwerpen by Onser liever Vrouwen Kerchof by my Michiel Van Hoochstraten". [Het is niet onmogelijk dat er i.p.v. 'mecster' en 'dwere' in werkelijkheid staat: 'meester' en 'dwerc'.]. Nota: "Précédé d'un mandement d'Eberhard van den Marck, archevêque de Liège, pour en recommander l'usage". Deze beschrijving is overgenomen uit de catalogoog van de Bibliothèque nationale in Paris. Troelstra heeft een exemplaar uit het seminarie van Warmond gebruikt. Opsporingen in de Maurits Sabbebibliotheek in Leuven, waar althans een deel van de collectie van Warmond thans aanwezig is, hebben vooralsnog niet geleid tot het terugvinden van dit exemplaar. Vgl. een andere Antwerpse druk van Gersons boekje in hetzelfde jaar: Jean Gerson, *Opus tripartitum et tripharie positum Scilicet latine gallice theutonice de predeptis [sic? = preceptis] de confessione de arte bene moriendi*, Antwerpie: Wilhelmu[s] Vosterma[n], 1512, [72] f. (ex. aanwezig in de KB in Brussel).

de vroegmis legde de onderpastoor de catechismus uit, terwijl de pastoor in de hoogmis een homilie deed over de lezingen van de zondag.

De humanisten waren zeer bedrijvig op het gebied van de catechese. Desiderius Erasmus schreef meerdere catechismussen, terwijl ook in de *Colloquia* bij herhaling religieuze thema's worden aangesneden, zodat de leerling niet alleen goed Latijn leert spreken, maar ook zijn geloofskennis kan uitdiepen. Dergelijke schoolgesprekken werpen een licht op het ontstaan van de catechismus in vraag-en-antwoordvorm. In de humanistische catechismussen en 'colloquia' stelt een leerling vragen over het geloof, een christelijke levenswijze, het gebed, en dergelijke dingen meer. Dikwijls rijzen deze vragen op uit het concrete, alledaagse leven. In de latere catechismussen stelt niet meer de leerling de vragen, maar de leraar. De vragen staan dan volledig in functie van het antwoord dat meer en meer in de termen van een metafysische en supranaturalistische scholastiek gesteld wordt en dat de leerling dikwijls moet van buiten leren zonder dat hij weet waar het op slaat.

1.2 De Reformatie en de katholieke reactie

Ondanks alle inspanningen die in de late Middeleeuwen op gebied van de catechese reeds gebeurd waren, kwam de reformator Maarten Luther bij de visitaties die hij liet uitvoeren te weten dat er groot gebrek was aan geloofskennis niet alleen bij het gewone volk, maar dikwijls ook bij de priesters. Daarom schreef hij een grote in doorlopende tekst en een kleine catechismus in vraag-en-antwoordvorm. De indeling van beide catechismussen is dezelfde; Luther bespreekt vier catechetische leerstukken die hij onderscheidt, in een welbepaalde volgorde: eerst de geboden, vervolgens de geloofsbelijdenis, dan het gebed en tenslotte de drie sacramenten die hij als zodanig erkent, nl. doop, avondmaal en biecht. Deze volgorde wordt bepaald vanuit een theologische overweging: omdat de mens vanuit het besef van zijn zondigheid komt tot het verlangen naar rechtvaardiging door God, geeft Luther prioriteit aan de bespreking van de geboden, die de mens confronteren met zijn onvermogen om de wet van God na te leven.

Dikwijls wordt gezegd dat de uit Nijmegen afkomstige, maar onder keizer Ferdinand in het Duitse Rijk werkzame Petrus Canisius met zijn grote, kleine en kleinste catechismus in

vraag-en-antwoordvorm een katholiek alternatief wilde bieden voor Luthers catechismussen. Veeleer is het echter zo dat Canisius, die evenals Luther een grote onwetendheid inzake het geloof constateerde bij priesters en leken, in de lijn van laatmiddeleeuwse hervormingsgezinde stromingen de toestand van de Kerk wou verbeteren. Dat zijn catechismussen teruggrijpen op een oude catechetische traditie blijkt uit het schema dat hij hanteert voor de indeling ervan. Zijn catechismussen hebben vijf delen⁶. Voor de eerste drie delen ontleent Canisius aan Augustinus' *Enchiridion sive de fide, spe et caritate* de gedachte dat de leer van de Kerk kan samengevat worden in een bespreking van de drie goddelijke deugden geloof, hoop en liefde (1 Kor. 13,13) aan de hand van respectievelijk de geloofsbelijdenis, het gebed (des Heren) en het tweevoudig liefdesgebed (die dan meer gespecificeerd te vinden zijn in de geboden op de twee stenen tafelen). De behandeling van de sacramenten, die bij Augustinus summier gebeurt in de bespreking van de geloofsbelijdenis, wordt bij Canisius ondergebracht in een vierde deel. In een laatste deel, dat handelt over de christelijke gerechtigheid, neemt hij de laatmiddeleeuwse catechese volgens catalogen van zonden en deugden over en op het einde een bespreking van de vier uitersten (dood, oordeel, hel en hemel).

2 Catechese en catechismus op het Concilie van Trente

Het Concilie van Trente kwam in 1545-1563 tijdens drie zittingsperioden (1545-1547; 1551-1552 en 1561-1563) bijeen. Het had heel wat voeten in de aarde eer de plannen voor een concilie, waaraan reeds vlug na het optreden van Luther gedacht werd, ten uitvoer konden gelegd worden. Dit had niet in het minst te maken met tegenstrijdige visies die leefden bij de leiders der christenheid: terwijl de paus op het concilie vooral de protestanten als kettters wilde veroordelen, zag de keizer in een hervorming van de Kerk in hoofd en leden door een concilie dé mogelijkheid om de eenheid in zijn rijk te herstellen. Uiteindelijk werd beslist dat het concilie tijdens iedere sessie waarop de beslissingen plechtig

⁶S. *Petri Canisii doctoris Ecclesiae Catechismi Latini et Germanici*, ed. Fridericus Streicher, 2 dln., Rome: Pontificia Universitas Gregoriana, 1933-1936.

afgekondigd werden, zowel hervormings- als dogmatische decreten zou uitvaardigen. Catechese en catechismus kwamen in Trente ter sprake als een aangelegenheid die te maken had met kerkhervorming⁷.

Tijdens de eerste zitting kwam de kwestie van de verhouding van Schrift en Traditie ter sprake. In verband hiermee werden decreten over schriftuitleg en prediking uitgevaardigd, waarin ook aan de problematiek van de catechese aandacht geschonken wordt. Onder de 'misbruiken' wordt genoemd dat het onderricht aan het christenvolk en vooral aan de jongeren kwijnend is. Voor het onderricht aan jeugd en volk is een catechismus nodig. In de geloofsverkondiging moet aan de Schrift meer aandacht worden besteed. Daarom moet voor theologiestudenten een 'methodus' (introductie in de bijbelstudie) gemaakt worden. Een catechismus zal dienen als handboek bij het geloofsonderricht. Uiteindelijk echter leidden de besprekingen over de catechese slechts tot een tastbaar resultaat in het grote hervormingsdecreet van Morone, dat in de laatste sessies van het concilie gestemd wordt.

Tijdens de derde zitting liet de legaat Girolamo Seripando de theologen beginnen met de voorbereiding van een catechismus; de samenstelling daarvan blijkt zowel de wens van de keizer als van de Franse koning te zijn. Kardinaal de Guise stelde voor o.a. de kwestie van de voor de clerus benodigde boeken (missaal, brevier en catechismus) over te laten aan een commissie. In de 25ste en laatste sessie van het concilie op 4 december 1563 werd daarover een decreet aangenomen.

Het resultaat van het werk van de op last van het concilie ingestelde commissie was de *Catechismus Romanus*, waarvan de editio princeps verscheen bij Paulus Manutius te Rome in 1566. We werpen even een blik op enkele leerstukken van de zogenaamde catechismus van Trente. Opvallend is dat, terwijl het concilie reeds in de eerste zitting lang bleef stilstaan

⁷De gegevens aangaande de besprekingen over de catechese op het Concilie van Trente zijn ontleend aan een paper dat Sacha Steijaert, student aan het Sint-Janscentrum in 's-Hertogenbosch gemaakt heeft in het kader van mijn college over dogmageschiedenis; voor dit paper heeft hij Hubert Jedin, *Geschichte des Konzils von Trient*, 4 dln. in 5 bdn., Freiburg: Herder, 1949-1975 gedepouilleerd. Voor de geschiedenis van het Concilie van Trente en van de katholieke hervorming in de Nederlanden heb ik gebruik kunnen maken van een nota die Gert Gielis heeft opgesteld op basis van zijn doctoraatsonderzoek *De rol van de Leuvense theologen in de ketterbestrijding en de katholieke hervorming (1544-1576)*.

bij de tussen de partijen in het toemalige godsdienstconflict omstreden leerstukken van de verhouding van Schrift en Traditie en van zonde, genade en rechtvaardiging en daarover decreten uitvaardigde, deze onderwerpen veel minder prominent aanwezig zijn in de catechismus. Op de rechtvaardigingsleer wordt praktisch niet ingegaan en de kwestie van Schrift en 'tradities' komt ter sprake in het voorwoord in samenhang met de verantwoording van de indeling⁸. Hier wordt gesteld dat leer die aan de gelovigen moet overgeleverd worden vervat is in het Woord Gods, dat over Schrift en tradities verdeeld is. Het Woord Gods omvat vele en diverse dingen, maar werd door de voorouders op bevattelijke wijze in vier hoofdstukken ingedeeld, die achtereenvolgens handelen over de apostolische geloofsbelijdenis, de sacramenten, de 10 geboden van God en het Gebed des Heren. Opmerkelijk is dat de *Catechismus Romanus* dezelfde catechetische leerstukken noemt als bijna drie eeuwen vroeger reeds de Utrechtse bisschop Jan van Sierck als te behandelen voorschreef aan zijn priesters.

Heel interessant is wat de catechismus zegt over de Kerk. Bij de bespreking van het volgende artikel van de geloofsbelijdenis wordt de vraag gesteld of men in de Kerk moet geloven zoals men in God gelooft⁹. In het antwoord op deze vraag wordt er op gewezen dat wij in de geloofsbelijdenis zeggen dat we de Kerk geloven, maar niet dat we in de Kerk geloven; door deze verschillende wijzen van uitdrukken wordt God als Schepper van alles wat is duidelijk onderscheiden van Zijn schepselen, waartoe ook de Kerk behoort. Dit betekent dus dat men de uitdrukking 'geloven in' strikt genomen alleen mag gebruiken om de geloofshouding tegenover de Goddelijke Personen aan te duiden.

⁸*Catechismus Romanus*, Praefatio, nr. 12: "Omnis doctrinae ratio, quae fidelibus tradenda sit, verbo Dei continetur, quod in scripturam traditionesque distributum est. ... Sed quoniam quae divinitus tradita fuerunt, multa sunt & varia, ... sapientissime maiores nostri totam hanc vim & rationem salutaris doctrinae, in quatuor haec capita redactam, distribuerunt, Apostolorum Symbolum, Sacramenta, Decalogum, Dominicam orationem."

⁹*Catechismus Romanus*, I, art. 9: "Quaestio XIX: An ut in Deum, ita in Ecclesiam credendum est? [Resp.:] ... sanctam, & non in sanctam Ecclesiam credere profitemur:

ut hac diversa loquendi ratione Deus omnium effector a creatis rebus distinguatur ..."

Een laatste passage waar ik wat nader wil op ingaan betreft het eerste gebod¹⁰. In het algemeen wordt gesteld dat degenen die geen geloof, hoop en liefde hebben, zondigen tegen het eerste gebod. Dat wordt gespecificeerd in: degenen die tot ketterij vervallen en degenen die geloof hechten aan dromen, voorspellingen en andere dergelijke ijdele dingen; degenen die aan hun heil wanhopen en geen vertrouwen hebben op Gods goedheid; degenen die slechts op rijkdom, lichamelijke gezondheid of hun eigen krachten steunen. Verder gaat de catechismus in de uitleg van dit gebod vooral in op heiligen-, relieken- en beeldenverering. Opvallend is dat in vergelijking met de laatmiddeleeuwse catechese in de Nederlanden veel minder aandacht wordt besteed aan het bijgeloof.

3 Catechese en catechismus na het Concilie van Trente

In dit derde deel van mijn bijdrage onderzoek ik de sporen van het Concilie van Trente en van de op last van dit concilie uitgevaardigde *Catechismus Romanus* in de latere catechismussen. Eerst bekijk ik de vloed aan officiële catechismussen die verschenen in de eerste decennia na het concilie en dan de officiële catechismussen die van kracht waren in de Nederlanden, vanaf de Mechelse catechismus van 1609 tot aan de universele catechismus van 1992 (waarop de recente *Youcat* gebaseerd is).

Catechismussen in de eerste decennia na het concilie

N.a.v. het Concilie van Trente gebeurt er een opmerkelijke aanvulling aan de grote catechismus van Petrus Canisius, die vanaf 1566 een appendix toevoegt, waarin hij de tridentijnse leer over erfzonde en rechtvaardiging uiteenzet. Dit betekent dat het kroonstuk van het Concilie van Trente, nl. Het rechtvaardigingsdecreet beter is verwerkt in de catechismus van Canisius dan in de *Catechismus Romanus*.

De bisschoppen Franciscus Sonnius en Wilhelmus Lindanus en de jezuïet Franciscus Costerus en nog andere auteurs publiceerden in de tweede helft van de 16de eeuw catechismussen. Op de provinciale en diocesane synoden die in de jaren 1560-1570 voor de uitvoering van de tridentijnse hervormingsmaatregelen in de Nederlanden ingericht

¹⁰*Catechismus Romanus*, III, III, 2 (eerste gebod), nr. 3: “Peccant in hoc [primum] preceptum, qui fidem, spem & charitatem non habent ... qui in haeresim labuntur ... qui somniis, auguriis, caeterisque vanissimis rebus fidem habent; qui de sua salute spem abijciunt, nec divinae bonitati confidunt; qui divitiis tantum, qui corporis valetudine, ac viribus nituntur”.

werden, kwam herhaaldelijk ook de catechese ter sprake. Door de Opstand had echter praktisch geen enkele van deze initiatieven een blijvende betekenis. Slechts op de synoden in het eerste decennium van de 17de eeuw werd een duurzame hervorming van de catechese bewerkt.

Mechelse Catechismus

In 1607 gaf het Provinciaal Concilie van Mechelen de opdracht een catechismus samen te stellen. In 1609 verscheen de eerste Mechelse catechismus; zoals bleek uit een commentaar erop was die van de hand van Lodewijk Makeblijde, S.J. In 1623 verscheen een tweede redactie door G. de Pretere, S.J. Deze catechismus zou meer dan twee eeuwen in gebruik blijven. De indeling in vijf delen, nl. achtereenvolgens telkens een deel over geloof, hoop en liefde aan de hand respectievelijk van de 12 artikelen, het gebed (onzevader en weesgegroet) en de 10 geboden, vervolgens een vierde deel over de 7 sacramenten en tenslotte een vijfde deel over de christelijke gerechtigheid met een bespreking van catalogen van zonden en deugden en van de uitersten, verraadt overduidelijk dat de Mechelse catechismus sterk onder de invloed staat van Petrus Canisius, eveneens een jezuïet.

Wanneer we naar de behandeling van de afzonderlijke themata kijken, dan blijkt bv. dat de Mechelse catechismus van 1623 zeer Tridentijns is wat betreft de leer over Schrift en Traditie: zo is er hier nog steeds sprake van 'tradities' in het meervoud, zoals in het desbetreffende conciliedecreet. Daartegenover staat dat de behandeling van de leer over zonde en genade praktisch volledig uit de Mechelse catechismus van de 17de en 18de eeuw verdwenen is, wegens de grote meningsverschillen daaromtrent onder de katholieke theologen onderling¹¹.

Bij de bespreking van het eerste gebod is de behandeling van het bijgeloof relatief uitvoerig; de Mechelse catechismus wil duidelijk concreet ingaan op de socio-culturele realiteit van de eigen tijd, waarin de onder het volk wijd verspreide magische praktijken - vooral het bestrijden van (vermeende!) toverij met toverij - voor de Kerk een groot probleem was.

¹¹Marcel Gielis, 'De leer over natuur, zonde en genade. Een lacune in de contrareformatische catechese?', in: *Geloven in het verleden. Studies over het godsdienstig leven in de vroegmoderne tijd*, aangeboden aan Michel Cloet, red. Eddy Put, Marie Juliette Marinus en Hans Storme, Leuven: Universitaire Pers, 1996, p. 65-87.

Opvallend is dat de definitie van het bijgeloof wordt overgenomen uit de verklaring daarover van de theologische faculteit van Parijs in 1398, die overgeleverd is in de werken van Jean Gerson. Nu was Gerson als conciliarist niet geliefd in curiale kringen en zodoende ook grotendeels onbekend; van die uitspraak van de theologische faculteit is dan ook niets terug te vinden in de *Catechismus Romanus*. De vragen over tovenaars en waarzeggers hebben dikwijls tot misverstanden geleid. Het gaat hier niet over heksen, zoals dikwijls gedacht wordt door bijgelovige ‘volksmensen’ zowel als door geleerde historici, maar over de beoefenaars van contramagie, die heksen aanwijzen en bestrijden. Hieruit blijkt dat de Kerk geenszins aanstuurde op de vervolging van heksen, die grotendeels een waandenkbeeld waren, maar zich wel krachtdadig keerde tegen de tovenaars, die maar al te zeer een realiteit waren. Op hen deden bijgelovige lieden, die zich het slachtoffer waanden van hekserij, een beroep. Deze tovenaars waren immers zogezegd de tegenstanders van die heksen en bestreden die met magische middelen, maar lagen daardoor dikwijls aan de basis van een heksenvervolging (zoals bv. blijkt uit het heksenproces van Kasterlee in 1565). In de uitleg van het eerste gebod in de Mechelse catechismus worden dan verder nog wel in de lijn van een laatmiddeleeuwse theoloog zoals Hendrik van Gorcum sacramentalia, o.a. het palmen van de akkers, verdedigd.

Catechismussen in 19de en 20ste eeuw (vóór Vaticanum II)

Nederlandse catechismussen (1910, 1948 en 1966)

Wegens het ontbreken van een bisschoppelijke hiërarchie was ook in de Noordelijke Nederlanden als officiële catechismus die van de Nederlandstalige kerkprovincie van de Zuidelijke Nederlanden, de Mechelse catechismus dus, in gebruik. Zelfs toen er vanaf 1853 weer bisschoppen waren in Nederland, duurde het nog een hele tijd eer die een eigen catechismus uitvaardigden. Door de oriëntatie op Duitsland – de catechese van Joseph Deharbe, die zich kenmerkt door een driedeling, nl. geloofs-, zeden- en sacramentenleer, - verdween wel meer en meer de doorwerking van de (pre-)tridentijnse catechese; de catechese werd ook steeds sterker beïnvloed door de neoscholastieke theologie.

In 1910 verscheen de eerste officiële eigen Nederlandse catechismus, die sterk op Deharbe geïnspireerd was. In 1948 werd door de catecheet Wim Bless op last van de bisschoppenconferentie een herziening doorgevoerd; onder invloed van de liturgische beweging werd

de sacramentenleer vóór de zedenleer geplaatst. In 1966 - maar dan zijn we in het jaar na het Vaticanum II - verscheen de tot nu toe laatste officiële catechismus van de Nederlandse bisschoppen (niet meer in vraag-en antwoordvorm, maar in doorlopende tekst): de *Nieuwe Katechismus*, die inderdaad een heel nieuwe geest ademt (niettegenstaande ook van deze catechismus Wim Bless de belangrijkste auteur was).

Mechelse of Belgische catechismussen (1842, 1900 en 1946/1954)

Vanaf de catechismusuitgaven van kardinaal Sterckx in 1842 is er ook een invasie van scholastieke theologie en dito terminologie in de Mechelse catechismus. Toch zijn er zelfs in de *Catechismus van de Belgische bisdommen* van 1946, die heruitgegeven werd in 1954, nog sporen van de laatmiddeleeuwse catechese en van de decreten en de catechismus van het Concilie van Trente te vinden. Zowel de blijvende aanwezigheid van de (pre-)tridentijnse catechese als de invloed van het neothomisme kan geïllustreerd worden aan de hand van de catechismus van 1946/1954.

In de les over de 'geloofsbronnen' zijn de tridentijnse 'tradities' verdwenen, om plaats te maken voor een min of meer neoscholastiek concept van Traditie¹². Opvallend daarentegen is, zoals in de *Catechismus Romanus*, de afwijzing van het geloof 'in' de Kerk; dat blijkt uit de titel van de achtste les (over artikel 9 van de geloofsbelijdenis): "(Ik geloof) de heilige katholieke Kerk"¹³. In de uitleg van het eerste gebod zijn zelfs nog sporen te vinden van de catechetische traktaten van Gerson: wat bijgeloof is, wordt bepaald met behulp van de Parijse definitie van 1398¹⁴.

De rechtvaardigingsleer komt in de *Catechismus van de Belgische bisdommen* van 1946/54 - in tegenstelling tot de 17de-eeuwse, maar helemaal zoals reeds in de 19de-eeuwse Mechelse catechismus - uitvoerig aan bod, maar in een uitgesproken scholastiek gewaad en

¹²*Catechismus van de Belgische bisdommen*, 2de les, vr.13: "Waarin zijn de waarheden bevat die de heilige Kerk ons voorhoudt te geloven? De waarheden die de heilige Kerk ons voorhoudt te geloven zijn bevat in de heilige Schrift of de Bijbel en in de Overlevering of Traditie".

¹³Vgl. de titel van de zevende les (over artikel 8 van de geloofsbelijdenis): "Ik geloof in de heilige Geest".

¹⁴*Catechismus van de Belgische bisdommen*, 18de les, vr. 265: "Wanneer is men bijgelovig? Men is bijgelovig, wanneer men van voorwerpen, tekens of woorden, een uitwerking verwacht die ze niet kunnen hebben, noch uit de krachten der natuur, noch door goddelijke instelling, noch door de wijding of de gebeden der heilige Kerk".

draait volledig rond het concept van de heiligmakende genade (27 keer vermeld), die helemaal volgens de aristotelisch-thomistische ethiek opgevat wordt als een habitus, die evenwel niet door de mens verworven, maar van Godswege ingestort wordt¹⁵: de heiligmakende genade wordt in de supralapsaire staat aan Adam geschonken (vr. 55), is verloren gegaan door de zonde, die is overgegaan op Adams nakomelingen (vr. 59), maar wordt teruggegeven door het doopsel (vr. 368); ze kan opnieuw verloren gaan door een (dood)zonde (vr. 150; zie ook vr. 214), maar dan teruggegeven worden door het boetesacrament (vr. 151; zie ook vr. 430). In dergelijke theologie worden sacramenten (behalve doop en boetesacrament), gebed en goede werken gezien als middelen om de 'habitus' van de heiligmakende genade te versterken (vr. 152 en 359; zie ook de vragen over de sacramenten der levenden en der doden en over de uitwerking van de afzonderlijke sacramenten). Vooral de deelname aan de Eucharistie vermeerdert de genade "en helpt ons de deugd te beoefenen" (vr. 408).

Goede werken fungeren in de rechtvaardigingsleer van de 19de- en 20ste-eeuwse catechismus op dezelfde wijze als de deugdzame daden in de aristotelische ethiek. Een goed werk wordt immers bepaald als "een deugdzame daad die wij met Gods genade verrichten, ter ere van God en tot welzijn van onszelf of van de naaste" (vr. 193): zoals de habitus volgens Aristoteles het verrichten van deugdzame werken vergemakkelijkt, helpt volgens de catechismus de heiligmakende genade die ons van Godswege door de sacramenten wordt ingestort, ons om deugdzame daden te verrichten ("de deugd te beoefenen"). Volgens de catechismus, die zich daarvoor beroept op de heilige Schrift zijn het gebed en de versterving evenzeer goede werken als de werken van barmhartigheid of van naastenliefde (vr.194). Goede werken hebben een verdienstelijk karakter als ze gedaan worden in staat van genade (vr. 196; zie ook de reeds vermelde vr. 148-149). In staat van doodzonde - en dus ook in de staat van de vervallen natuur! daarentegen "kan men goede werken doen, maar die zijn niet verdienstelijk voor de hemel" (vr. 197). In deze uitleg van de tridentijnse

¹⁵*Catechismus van de Belgische bisdommen*, vr. 148: "Wat is de heiligmakende genade? De heiligmakende genade is een bovenzinnelijke en blijvende hoedanigheid, aan onze ziel zelf gegeven, die ons deelachtig maakt aan het goddelijk leven, ons aldus heiligt en ons verheft tot kinderen van God en erfgenamen van de hemel". In vr. 149 wordt nog verduidelijkt: "zonder haar zijn wij onbekwaam om verdiensten te verwerven en onze eeuwige zaligheid te bereiken". Zie ook vr. 158 over de ingestorte goddelijke deugden.

rechtvaardigingsleer openbaart zich het sterkst het problematisch karakter van de theologie vanaf het Concilie van Trente tot aan Vaticanum II, die dus ook de catechese heeft aangetast: in een staat waarin men (door het doopsel) is gekomen zonder dat men zich ervan bewust was, kan men door goede werken de hemel verdienen, terwijl een heiden die dezelfde goede werken doet, er toch zijn heil niet kan door bewerken. Deze theologie zal door de vertegenwoordigers van de 'nouvelle théologie' als 'supranaturalistisch', 'metafysisch' en 'extrinsecistisch' bekritiseerd worden.

4 Catechismussen na Vaticanum II

Het *Geloofsboek* dat de Belgische bisschoppen in 1987 publiceerden in het kader van de nieuwe evangelisatie waartoe Johannes Paulus II tijdens zijn reis in de Nederlanden in 1985 had opgeroepen, heeft zich ontworsteld aan de traditie van de Mechelse catechismus. Het is een boek in doorlopende tekst en niet in vraag-en-antwoordvorm. De indeling is dezelfde als in de Nederlandse catechismus zoals die in 1948 herwerkt is, en sommige passages zijn letterlijk overgenomen uit de *Nieuwe Katechismus* van 1966. De kwestie van de verhouding van Schrift en Traditie komt niet uitdrukkelijk ter sprake. Er zijn nog maar weinig sporen van de (pre-)tridentijnse catechese in terug te vinden.

Maar of dat altijd een voordeel is kan men betwijfelen, als men ziet dat ook geen rekening werd gehouden met positief te waarderen uitspraken van de *Catechismus Romanus*, zoals de afwijzing van het geloof 'in' de Kerk. Het hoofdstuk waarin het negende en tiende artikel van de geloofsbelijdenis wordt uitgelegd, draagt als titel: "Ik geloof in de ene, heilige, katholieke en apostolische kerk. De kerk van Jezus Christus"¹⁶. Hier kan evenwel opgemerkt worden dat in het credo van Nicea-Constantinopel, dat in de liturgie gebeden wordt, eveneens gezegd wordt: "Ik geloof in de éne, heilige, katholieke en apostolische kerk"¹⁷.

In de *Katechismus van de Katholieke Kerk* uit 1992 (*Catechismus Ecclesiae Catholicae* of CEC), de tweede universele catechismus - die van Trente was de eerste -, wordt zeer expliciet ingegaan op de kwestie van het geloof 'in' de Kerk. Het woord 'in' ontbreekt reeds in de formulering van artikel 9 in de titel van het desbetreffende hoofdstuk. Na een verwijzing naar de constitutie *Lumen gentium* in de inleiding (nr. 748), wordt gesteld dat het

¹⁶De bisschoppen van België, *Geloofsboek*, Tiel: Lanno, 1987, p. 64.

¹⁷Zie *Geloofsboek*, p. 21.

artikel over de Kerk volledig afhangt van dat over de H. Geest (nr. 749), waarop dan uitgelegd wordt dat geloven dat de Kerk heilig en katholiek, een en apostolisch is (zoals in de geloofsbelijdenis van Nicea-Constantinopel toegevoegd wordt), samenhangt met het geloof in God als Vader, Zoon en Geest en met een expliciete verwijzing naar de *Catechismus Romanus* wordt vervolgens gesteld dat we in de apostolische geloofsbelijdenis zeggen dat we de Kerk en niet in de Kerk geloven, om te vermijden dat we God en Zijn werken verwarren en opdat we duidelijk alle gaven die Hij aan de Kerk schenkt, aan Zijn goedheid zouden toeschrijven¹⁸.

Inzake de leer over "Traditie en Schrift" - in die volgorde! - volgt de *CEC* getrouw wat het Tweede Vaticaans Concilie daarover gezegd heeft in de constitutie *Dei Verbum*. Hierin wordt de leer van het Concilie van Trente over Schrift en apostolische tradities geenszins verlaten, maar wel uitvoerig uitgelegd en geplaatst in een ontstaansgeschiedenis van de bindende kerkelijke verkondiging. In vele opzichten sluit men hier aan bij pretridentijnse opvattingen zoals die bv. te vinden zijn in *De scripturis ecclesiasticis et dogmatibus* (1533) van de Leuvense theoloog Joannes Driedo. In de *CEC* vindt men de leer over genade en rechtvaardiging relatief beknopt uiteengezet aan het begin van het derde deel, dat handelt over de geboden; in veel opzichten blijft deze leer schatplichtig aan de scholastiek. Bij de bespreking van het eerste gebod (nr. 2110) gaat het eerst over bijgeloof (nr. 2111) en dan over afgoderij (nrs. 2112-2114) en over waarzeggerij en magie (nrs. 2115-2117). Opvallend is dat het bijgeloof wordt gezien als een afwijking van het religieuze gevoel, bv. door aan bepaalde geloofspraktijken een magische betekenis toe te kennen of door te blijven staan bij een puur uiterlijk ritualisme. De *CEC* blijkt hier - zoals de *Catechismus Romanus* - duidelijk in een andere traditie te staan dan de 'Nederlandse' die we vinden in de Mechelse catechismus.

¹⁸*CEC*, nr. 750: "Credere Ecclesiam « Sanctam » esse et « Catholicam », illamque esse « Unam » et « Apostolicam » (sicut Symbolum Nicaenum-Constantinopolitanum adiungit) inseparabile est a fide in Deum Patrem et Filium et Spiritum Sanctum. In Symbolo Apostolico profiteamur nos credere sanctam Ecclesiam (« Credo [...] Ecclesiam ») et non in Ecclesiam, ne Deum Eiusque confundamus opera et ut clare bonitati attribuamus Dei omnia dona quae Ipse in Sua posuit Ecclesia". In voetnoot wordt verwezen naar: *Catechismus Romanus*, 1, 10, 22, ed. P. Rodríguez, Città del Vaticano - Pamplona, 1989, p. 118.

Dat de CEC in de traditie van de op last van het Concilie van Trente uitgevaardigde *Catechismus Romanus* staat, blijkt het duidelijkst uit de indeling: de vierdeling van geloofsbelijdenis, sacramenten, geboden en gebed (de catechetische leerstukken die Jan van Sierck, bisschop van Utrecht, reeds op het einde van de 13de eeuw had voorgeschreven!). In hun boek over de totstandkoming van de CEC verantwoordden Joseph Ratzinger en Christoph Schönborn de keuze die ze gemaakt hebben voor deze indeling in vier delen en wel in de volgorde zoals die delen ook al voorkwamen in de *Catechismus Romanus*¹⁹. Door de uitleg van de geloofsbelijdenis en de sacramenten te laten voorafgaan aan die van geboden en gebed wordt volgens de latere paus Benedictus XVI en volgens de latere kardinaal Schönborn duidelijk de prioriteit van de genade in het licht gesteld. Zo gezien blijkt dus de catechismus van Trente meer Luthers te zijn dan de catechismus van Luther zelf.

¹⁹Joseph Ratzinger en Christoph Schönborn, *Kleine Hinführung zum Katechismus der katholischen Kirche*, München: Neue Stadt, 1993.

Het protestantse beeld van Trente

Prof. dr. Herman Selderhuis

Inleiding

Het thema van deze bijdrage is spannend, veel omvattend en amper onderzocht. Spannend omdat het veronderstelt **dat** er een protestants beeld van Trente bestaat, veelomvattend omdat het veronderstelt dat er **één** protestants beeld van Trente bestaat, en amper onderzocht omdat tot nu toe vooral de inhoudelijke protestantse discussie over het concilie van Trente onderzocht is, en dan vooral die van Duitse Lutherse theologen. Ik zal ondanks de veelzijdigheid binnen het protestantisme proberen het protestantisme als confessionele eenheid te beschouwen en zal mij daarbij hoofdzakelijk op de vroegmoderne tijd richten hoewel ik aan het einde ook iets zeggen zal over de nieuwere ontwikkelin-

gen bij het protestantse beeld van Trente.

1 Oproep en begin: Sceptis en afwijzing

Het beeld van Trente bij protestanten is in feite eeuwenlang vergaand gestempeld door de afwijzende reacties van leidende reformatoren op het bijeenroepen van het concilie en haar eerste besluiten.¹ Met die reacties stond het negatieve beeld van Trente bij de protestanten al vast zelfs voordat het concilie begonnen was. Zowel de tekst van de convocatie als de voor protestanten onvoordelige politieke situatie bepaalden het gevoel dat van dit concilie vrijwel niets goeds te verwachten viel. Dat het bijeenkomen van een

¹ Erwin Iserloh, Luther und das Konzil von Trient, in: Ders., Kirche-Ereignis und Institution. Aufsätze und Vorträge, Band II, 2. Aufl. Münster 1985, 181-193; Ernst Koch, Die Deutschen Protestanten und das Konzil von Trient, in: Wolfgang Reinhard/Heinz Schilling, Die katholische Konfessionalisierung (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte, Nr. 198), Gütersloh 1995, 88-103; Robert Stupperich, Die Reformatoren und das Tridentinum, in: Archiv für Reformationsgeschichte 47(1956), 20-63.

concilie al lang een wens was zowel aan de zijde van reformatoren² als ook aan die van hervorminggeoriënteerde katholieken, wordt duidelijk als men bijvoorbeeld opmerkt dat tussen het jaar 1518 en 1563 alleen al in het Duitstalige gebied in totaal 562 geschriften bekend zijn die zich bezig houden met het thema van een concilie.³ Luther heeft voortdurend tot een concilie opgeroepen en zo'n concilie zou volgens hem vrij, algemeen, christelijk en Duits moeten zijn. Met "vrij" werd bedoeld dat het niet door een paus of een curie, maar door de Heilige Schrift geleid zou moeten worden en er een open gesprek bij een geopende bijbel plaatsvinden zou. "Duits" betrok zich op de overtuiging dat het kerkelijke en daardoor politieke conflict vooral in het Duitse Rijk speelde en daarom juist daar zo'n concilie gehouden zou moeten worden. Als dan in juni 1536 het nieuws bekend werd dat het concilie op 23 mei 1537 in Mantua samengeroepen zou worden, was het volgens de reformatoren al zeer de vraag of daarmee aan beide eisen – vrij en Duits – genoeg tegemoet gekomen werd en of van het concilie überhaupt iets te verwachten viel. Luther en zijn collega Philipp Melancton raadden echter af deelname te weigeren, waarbij Melancton zelfs een bepaalde verwachting had die echter door Luther niet gedeeld werd. Luther zag het concilie als zeer gelijksoortig aan het concilie dat in 1414-1418 in Konstanz gehouden was, en gaf daarom in 1536 drie brieven van Johannes Hus opnieuw uit.⁴ Luther vreesde dat het concilie enkel de koers van Rome zou bevestigen en de macht van de paus zou versterken. In zijn "Vom Conciliis und Kirchen"⁵ schreef hij dat wanneer de paus boven het concilie zou staan het niet een christelijke vergadering maar een tyrannie zijn zou. Daarmee was het beeld van Trente al vergaand gevormd. Luthers waarschuwing zegvierde over Melanctons verwachting en het Schmalkaldische verbond wees in 1537 daarom een deelname aan het concilie af.

Deze houding was in 1542 nog niet veranderd toen op 22 mei opnieuw een uitschrijving van het concilie plaatsvond. Over de volle breedte van het protestantse pallet kwam het

² Eike Wolgast, *Das Konzil in den Erörterungen der kursächsischen Theologen und Politiker 1533-1537*, in: ARG 73 (1982), 122-152.

³ Zie voor deze getallen: Thomas Brockmann, *Die Konzilsfrage in den Flug- und Streitschriften des deutschen Sprachraums 1518-1563*, Göttingen 1998, 399.

⁴ WA 50, 23-24.

⁵ WA 50

tot scepsis, - die ook zichtbaar werd in een veelvoud van spotprenten⁶, en een daaropvolgende afwijzing van het concilie. Deze scepsis werd gesterkt door het feit dat de reeds lang voor de Reformatie gehoorde oproep tot een algemeen concilie tot nu toe alleen teleurstelling had opgeleverd. Ook reformatoren zoals Martin Bucer en Philipp Melanchton, die in de jaren daarvoor bereidheid tot een gesprek getoond hadden en een houding hadden aangenomen die door Luther in de richting van Melanchton als 'Leisetreterei' gekwalificeerd werd, uitten zich teleurgesteld en kritisch. Misschien hadden zij de hoop al opgegeven nadat zij zich voor niets sterk voor een vereniging hadden ingezet bij de religiegesprekken. De uitnodigingen tot het concilie – de protestanten werden bij alle drie de zittingen uitgenodigd – werden door de protestantse vorsten geweigerd.⁷ De theologen hadden maar te volgen en deden dat ook. Luther had al de toon gezet met zijn "Wider das Papsttum zu Rom vom Teuffel gestiftet"⁸ en maakte daarmee heel duidelijk hoe hij het concilie zag. Zijn dood op 18 februari 1546 zorgde ervoor dat dit dan ook als Luthers mening bekend bleef, hetgeen doorwerkte op de houding van zijn leerlingen en collega's. Nog voor Luthers sterven brachten Johannes Bugenhagen, Caspar Cruciger en Philipp Melanchton, nadat ze gehoord hadden dat het concilie al met haar werk begonnen was, op 11 februari 1545 een geschrift uit waarin zij duidelijk maakten te willen komen, "omdat wij door de keizer daartoe verlangt werden, en de keizer ons verzekerde dat men naar ons zou luisteren als wij op het concilie te verschijnen om de grond van onze leer uiteen te zetten"⁹, maar na het bekend worden van de eerste decreten was het beeld voor de protestanten al duidelijk. Melanchton vond het concilie onjuist en de besluiten, in het bijzonder die over de rechtvaardiging tegen het evangelie gericht. Zijn grootste moeite was de veroordeling van Trente van de geloofszekerheid. Trente bracht de gelovigen in vertwijfeling.¹⁰ Hij formuleerde zijn opvatting over het concilie dan zo dat iedereen duidelijk was wat hij er van vond: „Das wir aber in dises Concilium zu Trient nit willigen, da nicht allein wir nicht gehört werden, Sonder auch andern gelerten und Gottföchtigen

⁶ Hugo Holstein, *Die Reformation im Spiegelbilde der dramatischen Literatur des sechzehnten Jahrhunderts*, Halle 1886, 227-228.

⁷ Jedin, *Geschichte I*, 256ff.

⁸ WA 54 (195), 206-299.

⁹ CR 6, 45.

¹⁰ Melanchthon *Werke VI*, 319.

freyheit genommen ist, die warheit zu erkennen, Seind wir genugsam, wie gesagt ist, entschuldigt.“¹¹ Martin Bucer informeerde Philipp van Hessen over zijn beeld van Trente.¹² De Straatsburger die als geen ander de verschillende posities kende, die intensief aan de godsdienstgesprekken had deelgenomen en de meest “oecumenische” reformator was, vond dat dit niet het concilie was dat men hem beloofd had. Hij richtte zich in een open brief aan de deelnemers van het concilie en wierp hen voor niets tegen de valse leer en de verderfelijke zeden gedaan te hebben.¹³ Na alles wat hij wist was duidelijk dat “das trientisch concili lauter gespott ist”¹⁴ De protestanten bleven op afstand: zowel fysiek als kerkelijk en theologisch, en dit beeld van afstand was karakteristiek voor het beeld van Trente bij protestanten.

De vele geschriften van protestantse zijde over het concilie wezen om dezelfde bovengenoemde redenen een deelname aan zo’n concilie af en trokken eenstemmig de vergelijking met het concilie van Konstanz waar de veroordeling van Hus ook van tevoren vaststond. Precies zoals toen bij Johannes Hus was er ook nu geen vrijgeleide en was deelname van protestanten gevaarlijk. Deze vergelijking met het optreden van het concilie van Konstanz in 1415 tegen Hus werd door de reeds genoemde door Luther uitgave van de brieven van Hus ondersteund en had op het publiek een groter effect dan de publicatie van de besluiten van Trente ten aanzien van de rechtvaardiging en de weerlegging daarvan van de kant van de protestanten. Men kan met recht zeggen dat het beeld van Konstanz het beeld van Trente vergaand beïnvloed, ja zelfs bepaald heeft. Inhoudelijk theologisch beslissend voor de protestantse afwijzing van het concilie waren de besluiten in de ‘Proposita a Legatis’ van 30 juni 1546 zoals deze uiteindelijk in het decreet van 13 januari 1547 aangenomen zijn. Deze besluiten werden namelijk gezien als een duidelijke verwerping van Luthers rechtvaardigingsleer als ook van de calvinistische uitverkiesingleer.¹⁵ Hoewel de informatie die men van het concilie kreeg niet altijd volledig was,

¹¹ Melanchthons Werke in Auswahl, 1, 446,10-13.

¹² BDS 13, 203-225.

¹³ „Ad patres in synodo Tridentina, qui Deum timent, de causis, quae pios homines ab ea synodo absterrent”, VD 16 B 8930.

¹⁴ Citaat in Stupperich (zie voetnoot 1), 43. Zie ook Bucers „Zwei Decret des Trientischen Concili“, Martin Bucer Deutsche Schriften 15, 245-269.

¹⁵ H. Rückert, Die Rechtfertigungslehre auf dem tridentinischen Konzil, Bonn 1925.

meende men genoeg te weten om het concilie in deze vorm en met deze besluitvorming af te wijzen.

Johannes Calvijn heeft zich intensief met het verloop, maar nog meer met de inhoud van het concilie bezig gehouden zoals uit zijn publicaties duidelijk wordt.¹⁶ De terechtwijzing die keizer Karel V in de "Admonitio paterna" van de paus kreeg nadat de keizer bij de rijksdag in Speyer een nationaal of zelfs algemeen concilie beloofd had, werd door Calvijn met scherp ironische annotaties gepubliceerd.¹⁷ Zo oefende Calvijn kritiek uit op het concilie van Trente en noemde het een val als de Duitsers zo dom zouden zijn zich rechtstreeks in de muil van de wolf te begeven. Bovendien was het concilie sowieso zinloos omdat wat daar besproken werd, namelijk de leer van de Reformatie, toch allang veroordeeld was. Deze verwachtingen ziet Calvijn dan in het concilie zelf bevestigd. Op 3 maart 1547 werd het concilie gesloten en verdaagd tot 1551. In december 1547 verscheen de uitvoerige reactie van Calvijn in zijn *Antidotum*¹⁸ waarin inhoudelijk blijkt dat hij zich meteen over de decreten gebogen heeft. Uiterlijk in augustus 1547 beschikte hij over de teksten van de eerste concilieperiode als ook over de details van uit de discussies.¹⁹ In dit werk geeft Calvijn namelijk de volledige tekst van de besluiten weer om deze dan in volgorde van kritisch commentaar te voorzien. Daarbij gaat het hem vooral om de rechtvaardigingsleer die hij grondig analyseert en verwerpt. Zoals Melanchton vindt ook hij dat uit reformato- risch perspectief met de mening van Trente over de rechtvaardiging de heilszekerheid weggenomen wordt en de angst voor God en het sterven terugkeert. In tegenstelling tot Melanchton die het decreet als "cloaca diaboli" en de deelnemers aan het concilie als 'vera diaboli membra' classificeerde, zocht Calvijn het gesprek. De reformator uit Geneve, die zich door zijn afwijzing van het pauselijk primaat toch meer verwant voelde aan de gedachte van een concilie, ging het niet enkel om de afwijzing van het concilie en haar

¹⁶ Voor het thema Calvijn en het katholicisme: Maarten Stolk, *Calvijn en Rome*, in: Herman J. Selderhuis, *Calvijn Handboek*, Kampen 2008, 129-137.

¹⁷ *Admonitio paterna Pauli III. Ad Carolum V, cum scholiis*, 1545, CO 7, 249-288.

¹⁸ *Acta Synodi Tridentinae cum Antidoto*, CO 7, 341-364. Tekst met inleiding en Duitse vertaling nu ook in: Calvin Studienauegabe, Band 3, Neukirchen 1999, 107-209. Zie ook: W. F. Dankbaar, *Calvijns oordeel over het concilie van Trente, inzonderheid inzake het rechtvaardigingsdecreet*, in: W.F. Dankbaar, *Hervormers en Humanisten. Een bundel opstellen*, Amsterdam 1978, 67-99.

¹⁹ Mogelijke verklaringen waarom Calvijn zo snel aan informatie kwam geeft Eberhard Busch in: Calvin Studienauegabe, Band 3: *Reformato- rische Kontroversen*, Neukirchen 1999, 110.

decreten maar om de inhoudelijke discussie zoals dat in zijn "Acta Synodi Tridentinae, Cum Andidoto" duidelijk wordt en dat hij daarom ook een "censura" noemt.²⁰ Het werk van Calvijn - dat ook spoedig in een door Calvijn uitgegeven Franse vertaling verscheen -,²¹ werd duidelijk als bedreigend ingeschat want van katholieke kant werd inhoudelijk vooral op hem gereageerd zoals bijvoorbeeld Johannes Cochlaus deed.²² Calvijn uitte zich echter ook met spot en kritiek op de voortgang en doelstellingen van het concilie. Veel van de deelnemers typeerde hij als onontwikkeld en sommigen zelfs als dom. Daarbij hadden volgens hem sommigen een ethisch bedenkelijke reputatie. Belangrijker echter vindt hij dat het concilie als instrument van de paus helemaal niet op reformatie maar juist op contra-reformatie doelt. Desondanks is Calvijns beeld van Trente niet alleen negatief want met sommige anathemata stemt hij open en uitdrukkelijk in. Zo keurt hij de veroordeling van het pelagianisme en het antinomianisme volledig goed en oefent hij bij andere thema's meer kritiek uit op de formuleringen dan op de beschreven posities. Opvallend van calvinistische zijde is dan uiteindelijk nog de reactie van Innocent Gentillet, die als advocaat en politicus in de jaren 1570 en 1580 in het zuidoosten van Frankrijk werkzaam was, terwijl in zijn werk vooral de politieke dimensie van Trente gethematiseerd wordt.²³ Zijn werk 'Le bureau du Concile de Trente' werd in 1586 uitgegeven en verscheen weldra ook in een Latijnse, Nederlandse²⁴ en Duitse editie. Gentillet zag Trente als bedreigend voor de politieke situatie van Frankrijk wegens de excommunicatie van de koning van Navarra door paus Sixtus V en omdat de Franse clerus koning Hendrik III gevraagd had of de besluiten van Trente niet deel van de Franse wet gemaakt konden worden. Deze verwijzing op de

²⁰ CO 7, 442-473.

²¹ Les Actes du Concile de Trente: avec le remede contre la poison, 1548.

²² Ioannis Calvini in Acta Synodi Tridentinae Censura et eiusdem Brivis Confutatio circa duas praecipue calumnias, per Ioannem Cochlaeum, Behem 1548.

²³ Robert M. Kingdon, Some French Reactions tot he Council of Trent, Church History Vol. 33 (1964), 149-156.

²⁴ Examen ende proeve des conciliums van Trenten : Daer by even als in een waech-schaele ghesien ende beproeft werdt, dat dit concilium in veele poincten ende articulen reghel-recht contrarie is ende strijdet soo wel teghens d'oude concilien ende canones, als teghens d'authoriteyt vande con.ke ma.t van Vranckrijcke / Eerst in Fransois beschreven door Innocent Gentillet ... , ende nu onlanx in Nederduytsche taele overgheset, by W. V. N., Delft 1589.

politieke betekenis van Trente vindt men ook in de toenmalige Nederlandse literatuur, zoals hier onder nog beschreven zal worden.

Het beeld van Trente onder Zwitserse protestanten werd vergaand bepaald door de drie evaluaties van het concilie die Heinrich Bullinger in naam van de clerus van Zurich opstelde om zo de overheid van Zurich te informeren.²⁵ In het eerste rapport dat dateert van 1 augustus 1546²⁶ verklaart Bullinger, die zoals Calvijn heel precies over de voortgang van het concilie geïnformeerd was, waarom de Zurichers niet naar Trente konden komen. Ze waren wel tot een gesprek bereid maar konden niet naar het concilie komen omdat ze vreesden dat het hen net zo zou vergaan als toen bij Hus in Konstanz. Als het concilie alleen samenkwam om ketterij te bestrijden en de Zurichers al vanaf het begin als ketterers gebrandmerkt waren, zou het simpelweg te gevaarlijk zijn om er naartoe te gaan. Bullinger was van mening dat het concilie alleen maar de protestantse leer als ketterij wilde veroordelen, wat ook gemakkelijk was omdat de afgevaardigden aanklagers en rechters tegelijk zijn. Bovendien vinden de Zurichers de positie van de paus problematisch. Ze kunnen allereerst alleen Christus als Heer erkennen en ten tweede is men op aarde alleen verplicht om de overheid van Zurich te gehoorzamen. In het tweede rapport van 5 juli 1551²⁷ werd de pauselijke uitnodiging voor de tweede zittingsperiode uitvoerig besproken maar opnieuw kan Bullinger niet tot een ander advies komen dan de uitnodiging af te wijzen. De besluiten die bij de eerste zitting al genomen zijn maken een deelname onmogelijk en bevestigen nogmaals dat het concilie tot nu toe niet naar de oude apostolische traditie gehouden wordt. Het verwondert niet dat het derde rapport dat op 13 mei 1562 verscheen²⁸ ook duidelijk afwijzend is. Omdat er bij het concilie niets veranderd was moet Bullinger tot het besluit komen dat Zurich niets anders kan antwoorden dan in de eerste twee reacties.

²⁵ Rudolf Pfister, Zu Bullingers Beurteilung des Konzils von Trient, in: Heinrich Bullinger Gesammelte Aufsätze 1, 123-140.

²⁶ Antwort der Predigeren zu Zürich/ uff des Papst Laden in das Concilium zu Trient/ 1546. Conciptiert von Hrn. Heinrich Bullinger. Heinrich Bullinger Bibliographie, Zürich 1972, I Nr. 733.

²⁷ HBBibl I (als voetnoot 28) 229.

²⁸ Antwort der Kirchendieneren zu Zürich/ auf des Pabst drittes Einladen auf das Concilum zu Trient/ An. 1562. Authore Hrn. Heinrich Bullinger. HBBibl I, 716.

Het beeld was voor alle protestanten duidelijk: Trente vindt plaats op de verkeerde plaats, met de verkeerde personen, onder de verkeerde voorwaarden en dat leidt uiteraard tot verkeerde resultaten. Trente veranderde niets en bevestigde de katholieke veroordeling van de protestanten en hun leer.

2 Voortzetting en afsluiting: teleurstelling en verwerping

De verplaatsing van het concilie in maart 1547 werd door de protestante publicisten als bedrog geïnterpreteerd.²⁹ Hoewel officieel de uitbraak van tyfus in Trente als reden opgegeven was, zagen protestante schrijvers het als een truc van de paus. Deze kritiek en scepsis waren er oorzaak van dat bij de tweede vergaderperiode slechts enkele protestantse juristen en theologen aanwezig waren, echter alleen omdat ze daartoe gedwongen waren door de keizer.³⁰ De theologen die uit het keurvorstendom Sachsen afgevaardigd waren, Philipp Melanchton, Erasmus Sarcerius en Valentin Picaeus waren in februari 1552 in Neurenberg blijven steken, waarschijnlijk omdat Maurits von Sachsen een zodanig plan had ontwikkeld dat deelname aan het concilie overbodig zou zijn.³¹ Toen de genoemde aanwezige juristen en theologen, die overigens niet tot de leidende figuren behoorden, op een vrij concilie bleven aandringen en eisten dat de gesprekken over de in de eerste periode genomen leerbeslissingen weer opgenomen zouden, de deelnemers aan het concilie echter ongestoord verder gingen met hun werk, was het snel duidelijk dat de protestantse aanwezigheid niets zou brengen. Aan het beeld van Trente veranderde derhalve weer niets: het concilie van Trente in 1546, de Schmalkaldische oorlog van 1547 en het Augsburgse Interim van 1548 staan allemaal op een lijn, en zijn allemaal tegen Luthers Reformatie gericht. De keizer was heel succesvol en had in feite het gezag over de protestantse vorsten en hoewel de ontwikkelingen bij het concilie niet heel erg naar de zin van Karel V waren, hoefden de protestanten niet veel van hem verwachten.

De derde zittingsperiode van het concilie werd aan lutherse kant als beslissend gezien. Als er nog een mogelijkheid tot vereniging zou zijn, zou het nu of nooit zijn. Al snel na de opening echter was men er al van overtuigd dat er een blijvende breuk zou zijn hetgeen

²⁹ Brockmann, 404-405.

³⁰ Helmut Meyer, Die deutschen Protestanten an der zweiten Tagungsperiode des Konzils von Trient 1551/52, in: ARG 55(1964), 166-209.

³¹ Koch, 93.

tot duidelijke en afsluitende oordelen leidde. Verder werd het concilie enerzijds in die zin als breuk gezien dat het een traditiebreuk was met de opvattingen en besluiten van de oude kerk, tegelijkertijd zag men het anderzijds als een voortzetting van een onbijbelse theologie en praktijk. Heel belangrijk voor het beeld van Trente bij de Gnesio-Lutheranen was de kritiek van de theoloog Flacius Illyricus, die toen in Regensburg werkte, en van Nicolaus Gallus, superintendent in Regensburg die beide het verloop van het concilie door de jaren heen nauwkeurig volgden.³² Ze publiceerden verschillende publicaties en stelden daarbij in 1563 een verklaring op die door 34 gnesio-lutheranen ondertekend werd en die het concilie er van beschuldigde de ware religie en de ware kerk te vernietigen.³³ Ook in andere publicaties uit de jaren 1562-1563 maakten Flacius en Gallus duidelijk dat dit concilie niet vrij was en ook niet de Heilige Schrift als norm had. Hun kritiek daarop was dat veel gedelegeerden de bijbel niet eens in de grondtaal konden lezen, en om deze kritiek te onderbouwen was men zelfs bereid om positief op de prestaties van Luthers tegenstander Erasmus te wijzen. Omdat het brede publiek blijkbaar nog niet zo sterk met de reformatorische leer bekend was te waarschuwen tegen de verleidende kracht van de decreten, publiceerde Flacius ook nog zijn *Trewe Warnung*.³⁴ De macht van de paus en de bevoegdheden van de bisschoppen werden door Flacius gezien als een bedreiging van de gebieden die tot de Reformatie waren overgegaan, en daarmee speelt in zijn beeld van Trente duidelijk de politieke dimensie een belangrijke rol. Het gaat hem echter niet om politieke zelfstandigheid maar om politiek als leidende instantie bij de invoering en doorvoering van de reformatie. Opvallend in de polemiek van Flacius en Gallus is dat de positie van de paus veel uitvoeriger beschreven wordt dan bijvoorbeeld de mis of de rechtvaardigingsleer. Het invloedrijke werk *“Examen Concilii Tridenti”* van Martin Chemnitz, dat alleen al tussen 1564 en 1574 in 23 edities verscheen, hield zich met deze thema's bezig.³⁵

³² Robert Kolb, *The German Lutheran Reaction to the Third Period of the Council of Trent*, in: *Luther.Jahrbuch* 51. Jahrgang 1984, 63-95.

³³ *Protestatio concionatorum aliquot Augustanae Confessionis, adversus conventum Tridentinum, perniciem verae religioni & Ecclesiae molientem ... Accessit Norma simul et praxis constituendae religionis ac Ecclesiae, dirimendarumque controversiarum, jam pontifice & synodo recepta ac usitata*, (n.p.), 1563.

³⁴ *Trewe Warnung für dem hochschedlichen betrug des Bapsts vnnd seines Concilij, damit sie vnnder einem schein des nachgebens etlicher geringer Artickel, die einfeltigen Christen zu allen jren greweln zwingen, vnd auffs höchste verbinden wöllen*, Regensburg 1563.

³⁵ Reinhard Mumm, *Die Polemik des Martin Chemnitz gegen das Konzil von Trient. Erster Teil*, Leipzig 1905.

Anders dan Flacius en Gallus had Chemnitz de beschikking over de officiële teksten van Trente wat hem de gelegenheid bood om systematisch en grondig de decreten toe te lichten.

Een belangrijk kenmerk van het beeld van Trente bij protestanten in de vroegmoderne tijd is de naar verhouding grote betekenis van historische componenten en de opvallende afwezigheid van enige waardering voor de hervormingspogingen van het concilie.³⁶ Wat de historische component betreft is het weliswaar zo dat van protestantse zijde inhoudelijk en theologisch op thema's werd ingegaan, maar het concilie tegelijk sterk beoordeeld wordt als een afwijking van de manier waarop de oud kerkelijke concilies georganiseerd werden. Deze traditiebreuk kan alleen maar afgewezen worden en zal ook negatieve gevolgen hebben, zo luidde het oordeel. Trente wordt in de vroegmoderne literatuur niet waargenomen als een initiatief van de kerk om misstanden uit de weg te ruimen en de kerk opnieuw te bezielen.

Een aspect dat tot nu toe maar kort genoemd werd is de politieke dimensie van het concilie en daar uit voortgekomen beeld van Trente als een politieke bedreiging of – zoals Von Ranke het formuleerde –, als een “veroverende macht”.³⁷ De besluiten wekten de indruk van een krachtige kerk waarin de rijen weer gesloten waren die zich voorgenomen had om desnoods met geweld het verloren terrein terug te winnen en haar positie als wereldlijke heerser te versterken. Hoewel het ook voor enkele katholieke vorsten gold, werd Trente toch vooral door protestantse overheden gezien als een bedreiging voor de onafhankelijk die men in meer of mindere mate als gevolg van de Reformatie had gekregen dan wel hoopte te verkrijgen. De verbinding tussen Trente en Spanje werd met name als bedreiging ervaren hetgeen vooral zichtbaar is in de geschiedenis van de Nederlandse Opstand. Willem van Oranje had toen hij nog katholiek was al duidelijk gemaakt dat hij de

³⁶ Ob diese These von Polman dass die Calvinisten in den Auseinandersetzungen mit Rom die historischen Argumente stärker ins Spiel bringen als die Lutheraner auch für die Beurteilung von Trient gilt, sollte näher untersucht werden, Pontien Polman, L'Élément Historique dans la controverse religieuse du XVIe Siècle, Gembloux 1932, 98-109.

³⁷ „Nach dem tridentinischen Concilium, ward Rom noch einmal eine erobernde Macht; es machte Entwürfe, es fing Unternehmungen an, wie sie von diesem sieben Hügeln in der alten Zeit, in den mittlern Jahrhunderten ausgegangen waren.“, Die römischen Päpste in den letzten vier Jahrhunderten, Neuausgabe Hamburg 2013, 317.

besluiten van het concilie slechts zou accepteren voor zover zij de godsdienstvrijheid niet zouden inperken.³⁸ Op 31 December 1564 verklaarde hij in een vergadering van de Raad van State publiek:

“ Je suis décidé à rester catholique, mais je ne puis approuver que les princes veuillent commander aux consciences humaines et supprimer la liberté de foi et de religion.”³⁹

Deze politieke reserve werd na zijn overgang tot het calvinisme versterkt met een theologische basis. Na het begin van de Opstand tegen Spanje in 1566 werden Trente en Spanje door velen als synoniem gezien.⁴⁰ De Staten-Generaal verklaarden in 1598 dat de basis voor de oorlog van Spanje tegen de Nederlanden een eeuwige is omdat Spanje haar aanspraken fundeert op de pauselijke religie en dat zij via deze religie de Europese heerschappij wil verkrijgen.⁴¹ Tegen de Spaanse overheersing te zijn betekende tegen de dekreten van Trente te zijn, en datzelfde gold andersom. Daarmee stond Trente symbool voor onderdrukking en voor verzet tegen de Nederlandse vrijheidsoorlog en werden de Paus en zijn macht ook in spotprenten als vijanden van de vrijheid afgebeeld.

3 Beschrijving en beeld: breuk en afwijzing

In deze bijdrage kunnen slechts beperkte indrukken gegeven worden van het Trente-beeld van de protestantse historiografie, mede omdat er over dit thema in feite nauwelijks publicaties bestaan. Duidelijk is wel dat de beginnende confessionele geschiedschrijving het concilie beschrijft als de afsluiting van een eeuwenlange ontwikkeling van verval. Onder protestanten was het werk van Fra Paolo Sarpi (1552-1623) populair, de katholieke Venetiër die in 1619 anoniem zijn „Istoria del Concilio Tridentino“ uitgaf. Deze zeer kritische geschiedenis van het concilie verscheen in Londen.⁴² Hoewel het Sarpi die in de archieven van Rome en Venetië de bronnen van het concilie onderzocht had, vooral ging om de

³⁸ Zu diesem Widerstand: F. Willocx, L'Introduction des décrets du Concile de Trente dans les Pays-Bas et dans la Principauté de Liège, Louvain 1929, 124-136.

³⁹ Geciteerd uit Rogier, Geschiedenis I, 270 die overigens zelf geen bron noemt.

⁴⁰ ‘Het Concilie van Trente komt overigens niet zo veelvuldig ter sprake, als men mocht verwachten.’, P.A.M. Geurts, De Nederlandse Opstand in Pamfletten 1566-1584, Nijmegen 1956, 255.

⁴¹ A.Th. van Deursen, Honni soit qui mal y pense? De Republiek tussen de mogendheden (1610-1612), Amsterdam 1965, 28.

⁴² David Wootton, Paolo Sarpi: Between Renaissance and Enlightenment, Cambridge, 1983.

zelfstandigheid van Venetië ten opzichte van het concilie te verdedigen en het absolutisme van de paus met historische argumenten te weerleggen, bevatte zijn werk toch wel zoveel kritiek op Trente dat het door protestanten graag als bron van argumenten tegen Trente gebruikt werd. De Duitse, Engelse, Franse en Latijnse vertalingen van dit werk werden in bijna alle gevallen door protestantse theologen geïnitieerd. De Engelse, protestantse geleerde en dichter van *Paradise Lost*, John Milton noemde Sarpi „the great unmasker”.⁴³ Iemand die het werk van Sarpi ook opnieuw uitgaf en wel in het Frans, was Pierre Jurieu (1637-1713) één van de leidinggevende theologen van de hugenoten en van 1682 tot aan zijn dood professor en predikant in Rotterdam.⁴⁴ Kort nadat hij in 1682 in Rotterdam begon, publiceerde hij een verkorte versie van de conciliegeschiedenis van Sarpi en liet die voorafgaan door een omvangrijke inleiding waarin hij de protestantse argumenten tegen het concilie opsomde.⁴⁵ Doel van deze inleiding werd in de ondertitel van het werk duidelijk gemaakt: ‘pour prouver que les Protestants ne sont pas obligez à se soumettre à ce dernier Concile.’ Jurieu analyseert de decreten van Trente vooral vanuit Frans perspectief en komt tot het eindoordeel dat, anders dan het concilie het zelf eiste, de protestanten zich niet aan de besluiten hoeven te houden. De argumenten daarvoor zijn dezelfde als die van de reformatoren uit de zestiende eeuw, namelijk dat het concilie niet geen vrij, en ook geen algemeen concilie was. Opvallend in Jurieu’s kritiek is dat hij benadrukt hoezeer de rechten van de bisschoppen ernstig bedreigd worden door die van het concilie en door de machtsaanspraken van de paus. Volgens hem is dat ook de reden dat de decreten door de katholieke geestelijken in Frankrijk nauwelijks aangenomen werden.⁴⁶ Daar had men ook van politieke zijde moeite met Trente omdat de geestelijken daarmee in feite zelf onafhankelijke prinses werden en dat konden Franse vorsten vanzelfsprekend niet accepteren.⁴⁷ Jurieu gebruikt zijn protestantse beeld van Trente om daarmee het franse katholicisme onder beroep op haar gallicanisme enigszins vriendelijk te stemmen in haar

⁴³ Peter Burke, *The great unmasker: Paolo Sarpi, 1551-1613*, in: *History Today* 15 (1965), 430.

⁴⁴ F.R.J. Knetsch, *Pierre Jurieu. Theolog en politikus der refuge*, Kampen, 1967; Hartmut Kretzer, *Calvinismus und französische Monarchie im 17. Jahrhundert. Die politische Lehre der Akademien Sedan und Saumur, mit besonderer Berücksichtigung von Pierre du Moulin, Moyse Amyraut und Pierre Jurieu*, Berlin 1975.

⁴⁵ *Abbrege de l’Histoire du concile de Trente avec un discours contenant les Reflexions Historiques sur les Conciles & particulierement sur la conduite de celui de Trente,...*, Geneve 1682.

⁴⁶ *Abbrege* (wie Anm. 46), 52.

⁴⁷ ‘...petits Souverains independans des Princes’, *Abbrege* 80.

houding tegenover de Hugenoten en dat in een tijd waarin de herroeping van het Edict van Nantes dat in 1685 afgekondigd zou worden zich al aftekende. Zijn niet ook de Hugenoten gallicanisten zoals men het in Frankrijk altijd al was? En juist daarom de vraag waarom deze hugenoten dan vervolgd zouden moeten worden? Het Trente-beeld van Jurieu is dat van een concilie dat in feite voor de Franse katholieken net zo bedreigend is als voor de Franse protestanten.

Als vertegenwoordiger van het Schotse calvinisme zij hier de naam van de theoloog William Cunningham (1805-1861) genoemd die met zijn tweedelige „Historical Theology” een breed lezerspubliek bereikte vooral ook omdat zijn boek een standaardwerk werd voor de studie theologie.⁴⁸ Aan het concilie van Trente – dat hij als een mini-geschiedenis van de kerk van Rome karakteriseert⁴⁹ - wijdt hij in totaal 12 pagina’s omdat dit concilie zo bepalend is geworden voor de katholieke leer en de verhouding Rome-Reformatie. Cunningham kan het concilie slechts zien als een actie van Rome tegen de zojuist door God weer tot levend gebrachte waarheid van het Evangelie. Het concilie werd compleet bepaald door de Rooms-katholieke curie die het gelukte met list en bedrog haar opvattingen in decreten te laten vastleggen. De meeste deelnemers waren “just the creatures and hired agents of the Pope”⁵⁰. Omdat de overgrote meerderheid uit Italianen bestond was het dus in het geheel geen algemeen en universeel concilie. Sommige van deze afgevaardigden werden hals-over-kop tot bisschop verkozen om maar aan het concilie te kunnen deelnemen. Ook Cunningham bevestigt dat de opvattingen van Luther in Trente slechts zeer onvolledig werden weergegeven en deze nu uit enkele publicaties en uitspraken van de reformator samengesteld waren. Nochtans is Trente verantwoordelijk voor de veroordeling van de boodschap van genade zoals deze door Luther herontdekt werd. Cunningham wil wel positief waarderen dat de decreten van Trente niet zoveel pelagianisme bevatten als de geschriften van Luthers eerste tegenstanders, maar toch nog voldoende, „to charge the Church of Rome with perverting the gospel of the grace of God,

⁴⁸ William Cunningham, *Historical Theology. A review of the principal doctrinal discussions in the Christian Church since the Apostolic Age*, 2 Volumes, Edinburgh 1862.

⁴⁹ „In short, the history of the Council of Trent is just an epitome or miniature of the history of the Church of Rome.” Cunningham (wie Anm. 49), 488.

⁵⁰ Cunningham (wie Anm. 49), 487.

and subverting the scriptural method of salvation.”⁵¹ Het beeld van Trente is dat van een concilie dat zich doelbewust verzet tegen de geopenbaarde wil van God,⁵² en een beeld waarin de paus als antichrist wordt voorgesteld, beide beelden die zich in de traditie van het orthodoxe protestantisme tot op vandaag hebben doorgezet.

Een eerste blik over nieuwere kerkhistorische overzichten wekt de indruk dat de beschrijving van Trente meer gericht is op begrip en toenadering en daarom minder negatief en afwijzend is. Daarmee lijkt het protestantse Trente-beeld te veranderen. Merkbaar is dit aan het herhaaldelijke noemen van de hervormingsmaatregelen van het concilie,⁵³ door het wijzen op het feit dat de concilievaders de intentie en theologie van de Reformatie niet helemaal goed begrepen hebben met als gevolg dat de besluiten van het concilie zich dus ook in hun veroordelingen niet tegen de eigenlijke Reformatie gericht zijn.⁵⁴ Ook het feit dat het decreet *De iustificatione* met zijn 33 Canones de reformatoren niet bij name noemt en niet personen maar opvattingen vervloekt worden, wordt positief geduid en wordt gezien als aanknopingspunt voor het gesprek tussen Rome en Reformatie. Nog een stap verder gaan beschrijvingen die waarschijnlijk uit oecumenische overwegingen de indruk wekken alsof het concilie nooit heeft plaatsgevonden. Een voorbeeld hiervan is de gemeenschappelijke verklaring van een aantal Amerikaanse leidinggevende Evangelicals en katholieken die Trente ongenoemd laten en de nadruk leggen op de gemeenschappelijke verantwoordelijkheid die beide confessies hebben om in deze wereld het Evangelie van Christus te verkondigen. Van katholieke zijde kwam daarop de kritiek dat men als katholiek met dit document de vervloekingen van Trente over zich heen haalt omdat hier gesteld wordt dat eeuwige zaligheid alleen vrucht van genade is.⁵⁵ Positief te waarderen is dat er recent van orthodox protestantse zijde meer gestreefd wordt Trente contextueel

⁵¹ Cunningham (wie Anm. 49), 494.

⁵² „...determined opposition to God’s revealed will,...“, Cunningham (wie Anm. 49), 488.

⁵³ „...das Reformanliegen wie ein gewisser roter Faden durch alle Sitzungen hindurchzieht.“ Hubert Kirchner, *Reformationsgeschichte von 1532-1555/1566*. Kirchengeschichte in Einzeldarstellungen II/6, Berlin 1987, 161.

⁵⁴ H.G. Pöhlmann, *Das Konkupiszenzverständnis der Confessio Augustana, der Confutatio und des Konzils von Trient*, CAC 389-395. Hierzu auch Otto Hermann Pesch, *Lehrverurteilungen???*.

⁵⁵ Mary Jo Anderson, *Catholics vs. Evangelicals*, in: *Crisis* 13, no. 9 (October, 1995).

te zien en de besluiten van toen te waarderen in het perspectief van de toenmalige polemiek.⁵⁶

Tenslotte

Het Trentebeeld van de protestanten was van begin af negatief en men voelde zich door de decreten van het concilie in dat beeld bevestigd. Als gevolg daarvan heeft de protestantse historiografie Trente eeuwenlang alleen vanuit het perspectief van de „Anathemata“ en niet of nauwelijks vanuit dat van de hervormingen gezien. Ondanks de grote en tot vele kerkscheuringen leidende onenigheid onder protestanten was men het in ieder geval wel over eens dat Trente niet deugde omdat het de boodschap van de Reformatie verworpen had en daarmee de eenheid van de kerk definitief gebroken had.

Men kan slechts speculeren over de vraag of protestanten het beeld zelf hadden kunnen bijstellen door aan het concilie deel te nemen verondersteld dat zij als serieuze gesprekspartner geaccepteerd waren. Dergelijke speculaties leveren niets op. Wanneer echter jubilea worden aangegrepen om in dat geval het beeld van Trente nog eens te onderzoeken, te verklaren en in een historisch perspectief te zetten, kan en zal de kerk daar vandaag van kunnen profiteren. Dat geldt van het jubileum van Trente in 2013 evenzeer als van dat van de Reformatie in 2017.

⁵⁶ Ein Beispiel ist der Aufsatz von Craig Carpenter der zwar Calvin's Antidotum als Ausgangspunkt nimmt, aber die Ergebnisse der neueren Calvinforschung benutzt um diese Debatte neuz zu beleuchten. Craig B. Carpenter, A Question of Union with Christ? Calvin and Trient on Justification, in: Westminster Theological Journal 64 (2002), 363-86.

Een herlezing van de door het Concilie van Trente en de Protestantse Belijdenisgeschriften uitgesproken veroordelingen

Dr. Ton van Eijk

Proloog

Rond de recente herdenking van de afschaffing van de slavernij heeft in de Nederlandse media een discussie gewoed over de omvang van het leed dat dit systeem heeft veroorzaakt. In dat kader zei Bert Paasman in het dagblad TROUW: 'Iedereen heeft nu zijn eigen waarheid. Een oplossing zou kunnen zijn om de slavernij vanuit een multi-perspectief te onderzoeken. We laten een Surinamer of Antilliaan, een Ghanees en een Nederlander ieder dat verhaal opschrijven en gaan daarna hun bronnen met elkaar vergelijken en kijken hoe feiten standhouden. De discussie die dan ontstaat gaat misschien in de richting van één verhaal. Dan kun je veel zinvoller herdenken.' (Dagblad *Trouw* 24 juni 2013).

Bij de herdenking van het begin van de Reformatie gaat het de daarbij indertijd betrokken partijen nog niet lukken om over het ontstaan en de betekenis ervan één verhaal te schrijven. Ze zijn het er wel over eens dat zoiets zou moeten gebeuren. Zolang heling van de toen ontstane breuk het doel van de oecumenische beweging blijft, is het nodig te komen tot een op hoofdzaken eensluidend verhaal over die geschiedenis. Eenheid in het heden of de toekomst vraagt om een gedeelde visie op het verleden. De geheugens moeten worden gezuiverd, de herinneringen verzoend. Dat is een kwestie van het serieus nemen van de geschiedenis. Je kunt niet doen alsof gezaghebbende oordelen die de kerken in het verleden over elkaar hebben uitgesproken er in het tijdperk van de oecumene niet meer toe doen. Die oordelen c.q. veroordelingen mogen de indruk wekken kerkelijke

machtswoorden te zijn (anathema sit! damnamus!), ze waren ook ingegeven door oprechte bezorgdheid om het heil van mensen die zich de existentiële vraag stelden 'hoe word ik gered?' Ook hier dient zich de noodzaak van *Vergangenheitsbewältigung* aan.

Dat hebben de deelnemers aan de tweede ronde van de internationale dialoog tussen de rooms-katholieke kerk en de in de toenmalige WARC verenigde gereformeerde kerken zich gerealiseerd. De oecumenische betrekkingen, zo schrijven ze, hebben ons ertoe gebracht 'onze onderscheiden geschiedenissen te zien in een nieuw perspectief....' (7). De vertegenwoordigers van de beide kerkfamilies zijn er nog niet in geslaagd met één gezamenlijk verhaal te komen. Zij bieden 'twee, elk door de delegaties afzonderlijk, maar na consultatie van de andere, geschreven verslagen van onze respectievelijke geschiedenissen in relatie tot elkaar' (12). De delegaties zijn van mening dat zij zo steeds dichterbij het moment naderen waarop zij in staat zijn 'hun geschiedenissen gezamenlijk te schrijven' (7).¹ In deze lijn van bezinning op en herschrijving van de geschiedenis door partijen die nog steeds leven met de veroordelingen die ze in het verleden over elkaar hebben uitgesproken ligt ook het project *Lehrverurteilungen – kirchentrennend*.

1 Enkele feitelijke gegevens²

Het begon allemaal met het eerste bezoek dat paus Johannes Paulus II in 1980 aan de Bondsrepubliek Duitsland bracht. Bij die gelegenheid werd een Gemeinsame Ökumenische Kommission (GÖK) ingesteld, bestaande uit vertegenwoordigers van de Duitse bisschoppenconferentie en van de Raad van de Evangelische Kirche in Duitsland (EKD). En omdat men zich realiseerde dat het weliswaar een Duits project betrof maar dat het betekenis heeft voor de betrokken kerken wereldwijd, werd een staf lid van de pauselijke Raad

¹ H.P.J. Witte (red.), *Kerk tussen erfenis en opdracht. Protestant en katholieken op weg naar een gemeenschappelijk kerkbegrip* (IIMO Research Publication 39) Utrecht/Leiden 1994.

² Karl Lehmann/Wolfhart Pannenberg (Hg.), *Lehrverurteilungen – kirchentrennend? I Rechtfertigung, Sakramente und Amt im Zeitalter der Reformation und heute*, Freiburg etc. (Herder)/Göttingen (Vandenhoeck & Ruprecht) 1988; Karl Lehmann (Hg.), *Lehrverurteilungen – kirchentrennend? II Materialien zu den Lehrverurteilungen und zur Theologie der Rechtfertigung*, 1989; Wolfhart Pannenberg (Hg.), *Lehrverurteilungen – kirchentrennend? III Materialien zur Lehre von den Sakramenten und vom kirchlichen Amt*, 1990; Wolfhart Pannenberg/Theodor Schneider (Hg.), *Lehrverurteilungen – kirchentrennend? IV Antworten auf kirchlichen Stellungnahmen*, 1994. – De delen worden in de tekst aangeduid met de afkorting LV.

voor de Eenheid aan de GÖK toegevoegd. Deze ad hoc commissie, die zichzelf een beperkte tijd gaf en van 1981 tot 1985 actief was, kwam tot de bevinding dat het gemeenschappelijk geloofsgetuigenis van de twee grote Duitse kerken werd benadeeld door de wederzijdse veroordelingen in het verleden en besloot de opdracht tot een studie daarover tot een 'zuivering van het verleden' (*Bereinigung der Vergangenheit*) te geven aan al langer bestaande en zeer productieve Ökumenische ArbeitsKreis (ÖAK) van katholieke en protestantse theologen. Omdat het protestantse smaldeel van de ÖAK tot dan toe voornamelijk uit lutheranen bestond, werden ook enkele gereformeerde theologen aangezocht. In totaal zijn zo'n vijftig theologen bij het project betrokken geweest. Voor de werkzaamheden werden drie werkgroepen in het leven geroepen, die zich met de volgende drie terreinen zouden bezig houden: 1. de rechtvaardiging (geloof – doop – boete); 2. de sacramenten (in het algemeen en in het bijzonder de Maaltijd van de Heer); 3. het ambt (inclusief de ecclesiologische veronderstellingen en de vraag naar de verhouding tussen Schrift en Traditie). Het concilie had zich met meer dan deze drie controversiële onderwerpen beziggehouden (de verering van de heiligen en vooral die van Maria; de geloften voor het monastieke leven); ze waren toentertijd niet de reden voor de scheiding en werden niet bij de studie inbegrepen.

De ÖAK was in oktober 1985 met haar werkzaamheden klaar en op basis van het door de ÖAK verschaft materiaal kon de GÖK haar beknopte eindrapport schrijven en in januari 1986 publiceren. Hiermee boden zij het resultaat van het werk van de ÖAK aan de leiding van de betrokken kerken aan met het verzoek het te beoordelen en er concrete gevolgtrekkingen aan te verbinden betreffende het oordeel dat die kerken over elkaar hebben geveld. Zij zouden met bindende kracht moeten uitspreken dat de huidige partner niet meer getroffen wordt door de veroordelingen uit de 16^e eeuw, voor zover diens leer niet meer wordt bepaald door de dwaling die de veroordeling wilde afweren. Ook op die punten waarover nog geen volledige overeenstemming bestaat maar die wel van hun scherpe

kanten zijn ontdaan is het vasthouden aan de vroegere tegenspraak niet altijd gerechtvaardigd. Theologen en ambtsdragers van de kerken zouden hun belijdenisgeschriften en leerstellige uitspraken moeten uitleggen in het licht van wat in de *LV*-studie is bereikt.³

De 'acta' van de ÖAK zijn onder de titel *Lehrverurteilungen – kirchentrennend?* in drie banden gepubliceerd. De eerste bevat twee inleidingen tot het project, het uitvoerige rapport van de ÖAK over de drie onderwerpen afzonderlijk, het beknopte eindrapport van de GÖK en wat correspondentie. In de delen twee en drie is het materiaal betreffende resp. de rechtvaardiging (II) en sacramenten en ambt (III) gebundeld waarop het rapport van de Arbeitskreis is gebaseerd. Later is aan deze drie delen nog een vierde toegevoegd. Daarin worden de officiële antwoorden van de betrokken kerken geanalyseerd, waarop dan vervolgens de theologen van de ÖAK reflecteren.

2 Vooronderstellingen, opdracht en methode

2.1

Op grond waarvan is een project als dit überhaupt mogelijk geworden? Welke *vooronderstellingen* liggen eraan ten grondslag? Ik noem er vijf en ze hebben bijna alle te maken met een betere kennis van de geschiedenis en het besef van historiciteit:

- de methodisch verbrede studie van de heilige Schrift heeft exegeten van verschillende kerken samengebracht;
- de studie van kerk- liturgie- en dogmageschiedenis waardoor van weerszijden de eigen denkwijze en begripsvorming beter kunnen worden geplaatst;
- het besef dat iedere leerstellige uitspraak, hoe gezagvol ook, altijd de sporen draagt van de tijd waarin ze gedaan is en steeds interpretatie behoeft; dat geldt ook voor de over elkaar uitgesproken oordelen en veroordelingen;
- het feit dat historici en theologen van weerszijden zich hebben verdiept in de theologie van de late middeleeuwen en van de voornaamste woordvoerders van de Reformatie;

³ *LV I*, 195.

- de oecumenische dialogen, die hebben geleid tot een fundamentele overeenstemming in het geloof ('Grundkonsens') en tot convergerende inzichten in belangrijke geloofsthema's die sinds de Reformatie omstreden waren.

2.2

Uitgangspunt voor de formulering van de *opdracht* was de vaststelling dat de in de lutherse en gereformeerde belijdenisgeschriften en de door het concilie van Trente uitgesproken veroordelingen het gemeenschappelijk getuigenis van de kerken in de (in eerste instantie Duitse) samenleving in de weg stonden, en vervolgens de breed levende overtuiging dat die veroordelingen op de huidige partner niet meer van toepassing zijn. Dat zouden de betrokken kerken nu maar eens publiek moeten uitspreken. Daartoe was het nodig dat die veroordelingen zorgvuldig tegen het licht zouden moeten worden gehouden. Dat was de eerste opdracht.

Daar kwam nog een tweede opdracht bij, die als de keerzijde van dezelfde medaille werd beschouwd. Er waren zowel in Duitsland als daarbuiten al verschillende dialoogresultaten gepubliceerd waarin een groeiende convergentie van de verschillende standpunten zichtbaar werd. De commissie zou moeten nagaan in hoeverre de betrokken kerken zich deze teksten (in verkondiging en liturgie) al hadden eigen gemaakt (in vakterm: 'gereciperd'). Ik heb niet de indruk dat de commissie een uitgebreid onderzoek naar die receptie heeft ingesteld. Maar in ieder geval moest zij, om te kunnen vaststellen of de positie van de partner niet langer die was welke men in de 16^e eeuw had veroordeeld, wel terdege kennis nemen van de in de oecumenische dialogen bereikte resultaten, die overigens maar zelden een volledige consensus laten zien. - Ik kom nog terug op de verhouding tussen het *Lehrverurteilungen*project en de zo genaamde consensusoecumene, waarin men langs de weg van de dialoog over omstreden thema's tot zo groot mogelijke overeenstemming probeert te komen.

2.3

Methodisch heeft de commissie zich de volgende vier vragen gesteld:

- tegen wie richt zich een bepaalde veroordeling of verwerping?

Een herlezing van de door het Concilie van Trente en de Protestantse
Belijdenisgeschriften uitgesproken veroordelingen

- heeft die verwerping het bedoelde standpunt van de partner indertijd echt geraakt?
- heeft ze nog betrekking op het standpunt dat de partner nu inneemt? Anders geformuleerd: wordt de huidige [interpretatie van de] leer nog bepaald door de dwaling die de verwerping indertijd probeerde af te wijzen?
- zo ja, wat is de plaats en het gewicht dat de blijvende tegenstelling heeft?

De eerste twee vragen hebben betrekking op het verleden en vereisen historisch onderzoek. Dat richt zich bijvoorbeeld op de (deel)vragen als welke kennis hadden de actoren aan beide zijden van elkaars standpunten? wat wisten zij daarvan en wat hadden ze ervan kunnen weten? Voor de beantwoording van deze vraag is het bijvoorbeeld goed te weten dat de deelnemers aan het concilie van Trente slechts beschikten over een lijst van omstreden uitspraken die uit uiteenlopende protestantse geschriften waren geplukt. En, andere vraag, in hoeverre waren beide partijen de gevangenen van hun begrippenkader waardoor ze verhinderd werden elkaar te verstaan? De andere twee vragen betreffen het heden; het is bij de beantwoording hiervan dat, onder andere, de resultaten van de oecumenische gesprekken moeten worden verdisconteerd.

Van de ene kant moeten de twee series vragen goed van elkaar worden onderscheiden: het gaat niet aan de leer van de belijdenisgeschriften en van het concilie (negatief) te beoordelen aan de hand van de wijze waarop die leer nu na meer dan een halve eeuw dialoog wordt verwoord. Van de andere kant zijn ze ook met elkaar verbonden. Wanneer bijvoorbeeld blijkt dat de gesprekspartners elkaar in de 16^e eeuw al niet goed hebben begrepen en de veroordeling/verwerping toen al niet terecht was, is het met de historische kennis van nu niet moeilijk te stellen dat de veroordeling van toen (ook) de huidige partner niet meer treft.

3 De beperkte doelstelling van het project

Hoewel de *LV*-studie gebruik maakt van wat in de theologische dialogen is bereikt, moeten de doelstellingen van beide ondernemingen duidelijk van elkaar worden onderscheiden. In de dialogen proberen de gesprekspartners elkaar op de omstreden punten zo dicht mogelijk te naderen. Het liefst bereikt men overeenstemming (consensus) en, als die nog

buiten bereik blijft, convergentie, d.w.z. op elkaar toelopende lijnen waarvan men vermoedt of hoopt dat die vroeg of laat elkaar zullen raken. Men zoekt controversiële geloofsthema's te verwoorden in een taal die de oude formuleringen overstijgt en waarin de partners hun geloofsovertuiging op een nieuwe wijze herkennen, maar men tekent daarbij ook aan op welke punten verduidelijking gewenst is. Denk hierbij bijvoorbeeld aan het Limarapport, waarin in de lopende tekst een overeenstemming wordt geformuleerd, terwijl in de cursief gedrukte gedeelten vragen staan die nog beantwoord moeten worden.

De ÖAK heeft van meet af aan niet beoogd met haar werk een resultaat te bereiken dat vergelijkbaar is met de Leuenberger Konkordie. Dit is een verplichtende overeenstemming uit 1973, waarin uit de Reformatie voortgekomen kerken (hoofdzakelijk lutherse en gereformeerde maar ook methodistische) de kerkelijke gemeenschap met elkaar herstellen. De ÖAK stelt uitdrukkelijk dat haar arbeid hoogstens voorwerk voor een dergelijk stap wil leveren. De verhouding tussen de kerken die zich in de Konkordie hebben verenigd en die tussen deze en de rooms-katholieke kerk is ook niet dezelfde; de laatste brengt heel eigen problemen met zich mee.⁴ De doelstelling van de ÖAK is bescheidener: niet het formuleren van een zo groot mogelijke overeenstemming, maar het uit de weg ruimen van de veroordelingen en excommunicaties. Als het resultaat van het LV-project voor de kerken aanvaardbaar blijkt, is dat slechts een eerste stap op weg naar een herstelde kerkelijke gemeenschap, 'zij het een onontbeerlijke. Want geen positief consensusdocument kan rekenen op aanvaarding (receptie) door de kerken zolang de oude, door de leerstellige veroordelingen gesanctioneerde dissensusdocumenten van kracht blijven.'⁵ Concreet: de *Gemeenschappelijke Verklaring* betreffende de Leer van de Rechtvaardiging van rooms-katholieken en lutheranen (later ook methodisten) in het laatste jaar van de 20^e eeuw kan niet bestaan zonder dat eerst de veroordelingen dienaangaande uit de 16^e eeuw zijn opgeheven. Men moet dus de resultaten van het LV-project niet kritiseren vanwege het feit dat het, in tegenstelling tot de Leuenberger Konkordie, nog geen herstel van de kerkelijke gemeenschap heeft opgeleverd. Dat is namelijk niet wat men ermee wilde bereiken. Maar

⁴ LVI, 13-14

⁵ LV IV, 26v.

wanneer kan worden aangetoond dat deze veroordelingen en excommunicaties de huidige gesprekspartner niet meer raken is de scheiding, die op deze veroordelingen berust, niet meer te rechtvaardigen. Daar is geen volledige consensus voor nodig. Wat nodig is, is een verzoening van standpunten die ooit elkaar leken uit te sluiten, maar met de kennis van nu elkaar eerder lijken aan te vullen. Doelstelling en methode van het LV-project passen in het model van kerkelijke gemeenschap opgevat als 'eenheid in verzoende verscheidenheid'. In dit model is het niet begonnen om een overeenstemming op alle punten en is er ruimte voor een verscheidenheid van theologische en spirituele tradities die zich in de loop van de geschiedenis in de verschillende kerken hebben ontwikkeld.⁶

In dit model is het ook denkbaar dat de gemeenschap in woord en sacrament ('kansel en tafel') wordt hersteld zonder dat er volledige overeenstemming bestaat op een voor één van betrokken kerken gewichtig geloofspunt, zelfs als het een gedefinieerd dogma betreft. Dat is bijvoorbeeld nu al het geval in de verhouding tussen de rooms-katholieke kerk en de oosters-orthodoxe kerken. Ik herinner in dit verband aan een bekend woord van Joseph Ratzinger, dat hij als theoloog heeft gesproken en als kardinaal heeft herhaald, namelijk dat men van de kerken van het Oosten op het punt van de leer van het primaat van de bisschop van Rome niet méér moet vragen dan wat deze kerken zelf in het eerste millennium (dus vóór de scheiding) hebben verwoord en gepraktiseerd. Het is voldoende wanneer deze kerken verklaren dat de ontwikkeling die zich op dit punt in de kerk van het Westen heeft voorgedaan niet strijdig is met het Evangelie en de juiste verkondiging niet schaadt, zonder dat men die praktijk van het primaat in het eigen kerkelijk leven opneemt.

Methode en doelstelling van het LV-project roepen ook de herinnering op aan het plan dat de katholieke theologen Karl Rahner en Heinrich Fries in 1983 lanceerden in hun boek *Einigung der Kirchen – reale Möglichkeit*.⁷ Daarin betoogden zij in acht stellingen dat het herstel van de eenheid van de kerken nu al mogelijk is. In het eerste deel van hun tweede stelling formuleren zij het volgende 'realistisch geloofsbeginself':

⁶ Peter Neuner contrasteert de methode van het LV-project met die van de consensus-oecumene die aan het eind van haar mogelijkheden lijkt te zijn gekomen: Vor dem Ende der Konsensökumene? Zur Rezeption der Studie über die Lehrverurteilungen, in Johannes Brosseder (Hg.), *Von der Verwerfung zur Versöhnung. Zur aktuellen Diskussion um die Lehrverurteilungen des 16. Jahrhunderts*, Neukirchen-Vluyt 1996, 51-79.

⁷ (Quaestio Disputata 100), Freiburg etc. (Herder).

‘In geen enkele (deel)kerk mag met beslistheid en met een beroep op de belijdenis een propositie worden verworpen die in een andere kerk een verplichtend dogma is.’

In een tweede deel van die stelling wordt daaraan toegevoegd dat het voor het herstel van de gemeenschap in woord en sacrament niet nodig is dat een dergelijk leerstuk door de andere kerk(en) uitdrukkelijk wordt aanvaard. Daarover kan later alsnog overeenstemming worden bereikt.⁸ De overeenkomst van het plan van Rahner en Fries met het LV-project bestaat hierin dat ook in geval van een stilzwijgende niet-aanvaarding van een geloofspunt dat in een andere kerk verplichte leer is van een intrekking van de veroordeling sprake is, zij het in de zeer zwakke vorm van het onthouden van een oordeel.⁹ Toch kan ook een dergelijke oordeelsonthouding oecumenisch gewenst zijn. Neem bijvoorbeeld de katholieke praktijk van de aanbidding van het geconsacreerde brood. Men kan niet verwachten dat in de ene Kerk van de toekomst protestantse christenen deze praktijk, die de oosterse christenen niet kennen en die in het Westen pas in de 13^e eeuw onder een bepaald gesternte is ontstaan, zullen volgen.¹⁰ Als ze die uitdrukkelijk zouden afkeuren, geven ze katholieken aanleiding om hun geloof in de werkelijke tegenwoordigheid te betwijfelen. Als dáárover echt consensus bestaat mag die niet door een negatief oordeel over de aanbidding in gevaar worden gebracht. Dan blijft de veroordeling die het concilie van Trente uitsprak (DH 1656) van kracht.¹¹ Eenheid in verzoende verscheidenheid komt op dit punt hierop neer: ‘U (protestanten) hoeft onze katholieke eucharistische spiritualiteit niet te delen, maar ontken niet op geloofsgronden het goed recht van onze praktijk.’ Natuurlijk kunnen protestanten aan katholieken dezelfde vraag stellen – en doen dat ook.¹²

⁸ De stelling is bekritiseerd; ook de theoloog Ratzinger vond haar een kunstgreep.

⁹ Neuner, 68.

¹⁰ De pauselijke Raad voor de Eenheid merkt in haar reactie (*Gutachten*) op LV op dat vroomheidsuitingen waarvan de aanbidding er een is wederzijds erkend kunnen worden en geen kerkscheidend effect hebben, als tenminste de legitimiteit ervan niet uitdrukkelijk wordt ontkend.

¹¹ Zie het antwoord van de rooms-katholieke kerk op het Limarapport in *Churches Respond to BEM VI* (FO paper 144), Genève (WCC) 1988, p. 24-25.

¹² Zie onder 5 (receptie door de kerken).

Een herlezing van de door het Concilie van Trente en de Protestantse
Belijdenisgeschriften uitgesproken veroordelingen

4 Resultaten

Vooropgesteld moet worden dat op de de eerste van de vier eerder genoemde vragen, namelijk in hoeverre de indertijd uitgesproken veroordelingen werkelijk van toepassing waren, geen simpele antwoorden gegeven kunnen worden. Het gaat zeker niet aan te zeggen dat die veroordelingen allemaal op een misverstand berusten of dat men in de 16^e eeuw alleen maar langs elkaar heen heeft gepraat. In feite valt het oordeel daarover in de LV-studie heel gedifferentieerd uit. In de inleiding en het eindrapport van GÖK worden de volgende typen onderscheiden:¹³

- er zijn inderdaad veroordelingen die op een misverstand berusten (bv. de canones 4 en 5 [DH 1704-1705] over de onderdelen van het boetesacrament);
- maar daarnaast zijn er veroordelingen van reformatorische zijde die zich niet tegen de verplichtende kerkelijke leer richtten maar eerder tegen theologische meningen die toen circuleerden;
- ook zijn er veroordelingen die betrekking hebben op extreme of marginale posities van de tegenpartij die eerder persoonlijke meningen waren dan dat ze de kerkelijke leer vertegenwoordigden (can. 4-8 en 13-16 over de rechtvaardiging geven niet de positie van Luther weer);
- verschillende veroordelingen hadden eenzijdig toegespitste formuleringen op het oog die niet de hele leer van de gesprekspartner weergeven.

Ook het antwoord op de vraag in hoeverre de veroordelingen de huidige partner nu nog raken valt gedifferentieerd uit:

- in sommige gevallen is dat inderdaad niet meer het geval;
- in andere hebben nieuwe inzichten tot een hoge mate van wederzijds begrip geleid;
- en tenslotte zijn er kwesties waarover nog geen consensus kan worden vastgesteld.

Maar ook daar waar de veroordelingen in de 16^e eeuw al ten onrechte zo werden uitgesproken is er geen reden ze uit het geheugen te wissen. Men zou de geschiedenis tekort doen wanneer men bijvoorbeeld van katholieke zijde een aantal Trentse canones, waarin

¹³ LV 1, 15-16 resp. 189.

zulke veroordelingen zijn geformuleerd, uit het *Enchiridion* van Denzinger-Hünemann zou verwijderen. Teksten met een gezag als dat van een oecumenisch concilie kunnen niet zomaar uit de geschiedenis worden weggeschreven; ze blijven staan, open voor herlezing en interpretatie. De canones die een veroordeling bevatten houden bovendien een waarschuwend functie. Het is namelijk niet uitgesloten dat de veroordeelde positie van de partner nog aanhangers heeft die zich de nieuwe in de dialogen bereikte inzichten nog niet hebben eigen gemaakt.

Ik heb een paar jaar geleden in een voordracht voor de Vereniging Protestants Nederland gesteld dat het antwoord op vraag 80 van de Heidelbergse Catechismus wat mij betreft niet hoeft te worden geschrapt.

‘Misschien kan handhaving van vraag/antwoord 80 in de huidige redactie voor katholieken fungeren als een soort baken dat hen waarschuwt welke terminologische klippen zij moeten vermijden. Het Oecumenedecreet van Vaticanum II stelt immers dat zij ervoor moeten zorgen dat de katholieke leer niet wordt geformuleerd op een wijze die de dialoog met andere christenen in de weg staat (UR 11). Handhaving van vraag/antwoord 80 van de HC kan degenen die er prat op gaan de werkelijkheid van het eucharistisch mysterie ongeschonden te hebben bewaard (UR 22) manen tot bescheidenheid en voorzichtigheid: zij bewaren die schat ten slotte in de lemen vaten van onhandige formuleringen en van woorden die kunnen worden misverstaan.’

Terecht wordt er daarom in het LV-project op aangedrongen in het eucharistisch gebed offerterminologie die aanleiding geeft tot misverstand te vermijden.

Vooruitlopend op wat ik dadelijk nog over de receptie van deze tekst door de leiding van de kerken wil zeggen, wijs ik er op dat de Pauselijke Raad voor de Eenheid in zijn *Gutachten* deze aanbeveling overneemt¹⁴ en dat het moderamen van de Gereformeerde Bond in Duitsland in 1994 een verklaring heeft uitgegeven die sindsdien aan alle Duitse uitgaven van de HC aan vraag 80 is toegevoegd. Die luidt:

¹⁴ *Gutachten*, Conclusio 6.4 (p. 110).

Een herlezing van de door het Concilie van Trente en de Protestantse Belijdenisgeschriften uitgesproken veroordelingen

‘Deze verwerping werd 400 jaar geleden geformuleerd; ze is noch naar inhoud noch naar gebezigde taal te handhaven: de polemieken tegen de herhaling van het eenmalige offer van Christus aan het kruis en tegen de aanbidding van de elementen (brood en wijn) doet geen recht aan wat in het oecumenisch gesprek intussen aan overeenstemming kon worden bereikt.’ Het leerstellig verschil is hierin gelegen dat de eucharistie in de rooms-katholieke kerk begrepen wordt als offer en het avondmaal in de evangelische liturgie als maaltijdviering; toch zou dit verschil niet kerkscheidend moeten werken.¹⁵

Hier werpt het LV-project zijn vruchten af.

Ik loop nu aan de hand van het Eindrapport (*Schlussbericht*) de drie terreinen langs waar toe de ÖAK zich heeft beperkt. Het Eindrapport formuleert heel globale conclusies; daarentegen gaat het eigenlijke rapport (134 pp.) zeer gedetailleerd op veel kwesties in.

1. Het LV-project heeft met de aanvaarding ervan door de betrokken kerken een belangrijke bijdrage geleverd aan de *Gemeenschappelijke Verklaring* van de Lutherse Wereldfederatie en de Rooms-Katholieke Kerk (Augsburg 1999) over de *rechtvaardiging*. In deze Verklaring wordt het resultaat dat het project op dit punt bereikt heeft aldus verwoord:

‘Daarmee komen ook de leerstellige veroordelingen uit de 16^e eeuw, voor zover ze op de leer van de rechtvaardiging betrekking hebben, in een nieuw licht te staan: de in deze Verklaring gepresenteerde leer van de lutherse kerken wordt niet door de veroordelingen van het concilie van Trente getroffen. De verwerpingen van de lutherse belijdenisgeschriften raken niet de in deze Verklaring gepresenteerde leer van de rooms-katholieke kerk.’ (41)¹⁶

¹⁵ Zur Frage 80 des Heidelberger Katechismus op www.heidelberger-katechismus.net/8635-0-227-50.html (Ulrich Beyer)

¹⁶ Er is geen Nederlandse vertaling van deze *Verklaring*; de oorspronkelijke Duitse tekst is te vinden onder de publicaties van de pauselijke Raad voor de Eenheid www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/christuni/documents/rc_pc_christuni_doc_311. Daarnaast is een Officiële Gemeenschappelijke Verklaring gepubliceerd; daarvan is een Nederlandse vertaling voorhanden:

Met 'daarmee' wordt bedoeld al wat eerder in deze Verklaring is gezegd over de overeenstemming die bij alle blijvende, maar overkomelijke verschillen in taal, accentlegging en theologische formulering over fundamentele punten van de leer van de rechtvaardiging tussen katholieken en lutheranen bestaat. – Hier treedt nog eens het verschil aan het licht tussen de vorming van consensus langs de weg van de dialoog en de LV-studie die zich bezighoudt met de leerstellige veroordelingen. De gedifferentieerde consensus die bereikt is maakt het noodzakelijk dat men in dat licht nog eens kijkt naar de veroordelingen die men vier eeuwen geleden over elkaar heeft uitgesproken en die op gespannen voet staan met de consensus waartoe men nu gekomen is.

2. Ook inzake *de eucharistie* kan worden gesproken van een gemeenschappelijk verstaan, waardoor oude tegenstellingen als die over de werkelijke tegenwoordigheid en het offerkarakter van de eucharistie kunnen worden overwonnen. In de 16^e eeuw hebben katholieke en protestantse theologen aan de fundamentele, bijbelse waarheid van de tegenwoordigheid van de Heer in het sacrament elk op eigen wijze en met eigen begrippenapparaat recht proberen te doen. Die konden in die tijd niet tot elkaar worden gebracht of met elkaar worden verzoend. Die theologische benaderingswijzen hebben hun sterke en zwakke kanten, maar geen van beide mag aanspraak maken op een exclusieve gelding die het standpunt van de ander automatisch tot ketterij maakt. (Hier is dus van rooms-katholieke zijde het begrip transsubstantiatie in het geding). Wel blijven er ook hier verschillen in theologie en spiritualiteit en is ook hier van een 'gedifferentieerde consensus' sprake. Maar ten aanzien daarvan moet de vraag worden gesteld of die bij een overeenstemming in wat fundamenteel is nog langer kerkscheidend moeten zijn.

In het Eindrapport van de GÖK wordt alleen over de eucharistie gesproken, terwijl in de ÖAK toch ook de leer van de sacramenten in het algemeen, vormsel/confirmatie, boete, huwelijk en ziekenzalving afzonderlijk onderwerp van gesprek zijn geweest.

3. In alle gepubliceerde resultaten van oecumenische dialogen blijken op het terrein van het *ambt* de standpunten het verst uiteen te liggen. Toch worden in het LV-project ook op

www.oecumene.nl/files/Documenten/Eindtekst_Gemeenschappelijke_Verklaring_Rechtvaardiging.

Een herlezing van de door het Concilie van Trente en de Protestantse Belijdenisgeschriften uitgesproken veroordelingen

dit punt misverstanden uit de weg geruimd. De katholieke kerk heeft vastgehouden aan het priesterlijk karakter van het ambt; dat was het correlaat van een als offer opgevatte eucharistie. De kritiek van de Reformatie richtte zich tegen het een zowel als tegen het ander en definieerde het ambt als dienst van de verkondiging. Toch zijn ook van deze tegenstelling de scherpe kanten afgeslepen. Het Tweede Vaticaans Concilie noemt als eerste taak van zowel de bisschop als de presbyter de verkondiging (en, voeg ik eraan toe, is de maaltijd van de Heer volgens Paulus niet de verkondiging van zijn dood [1Kor.11,26]?). Van de andere kant hebben aan het anamnetisch presente ene offer van Christus zowel de liturg als de gemeenschap deel. Daardoor zouden protestanten hun bezwaar tegen een eenzijdig als offerpriesterschap opgevat ambt kunnen laten vallen.

Voor wat in het bijzonder het primaat van de bisschop van Rome betreft, de Reformatoren hebben een hoogste universeel ambt in de Kerk nooit principieel afgewezen, al is dat volgens hen niet per se met Christus' opdracht en belofte aan Petrus verbonden. En een pausschap dat zich als dienst aan het Evangelie verstaat kan bezwaarlijk als antichrist worden gediskwalificeerd.

Ook van andere tegenstellingen, zoals die van de sacramentaliteit van en de wijding voor het ambt, de geleding van de ambten en het bisschopsambt, worden de scherpe kanten afgehaald. Maar nergens wordt, zoals bij de rechtvaardiging en de eucharistie gezegd dat het hier om tegenstellingen gaat die niet langer kerkscheidend hoeven te zijn.

5 Receptie door de kerken.

Als het gaat over de receptie door de kerken, zijn met 'kerken' natuurlijk niet alleen de kerkleiders bedoeld, maar ook de theologen en allen die een taak hebben in het verkondigen en uitleggen van het geloof van hun kerk. Hoewel van *LV 1* vertalingen in het Engels en het Frans zijn verschenen, heeft het *LV*-project buiten Duitsland weinig aandacht gekregen.

Er liggen drie antwoorden van instanties van de betrokken kerken. Van protestantse zijde is er een kort gezamenlijk *Schlussbericht* van de VELKD, de Arnoldshainer Konferenz en de Duitse commissie van de Lutherse Wereldfederatie (oktober 1994). Het was samengesteld

op basis van gedetailleerde analyses van commissie van genoemde kerken.¹⁷ Even eerder in hetzelfde jaar had de Duitse bisschoppenconferentie stelling genomen.¹⁸ En omdat de pauselijke Raad voor de Eenheid van meet af aan bij het project betrokken was, gaf ook deze een uitvoerig (115 pp.) *Gutachten* af.¹⁹ Dit lag aan de basis van de positiebepaling van de Duitse bisschoppenconferentie. Tenslotte publiceerde de ÖAK een volume met een synopse en een analyse van de begin 1994 voorhanden reacties van de kerken op vele punten de antwoorden daarop van de ÖAK zelf.²⁰

Aan de kerken was de vraag gesteld 'met bindende kracht uit te spreken dat de veroordelingen uit de 16^e eeuw de huidige partner niet raken, voor zover diens leer niet bepaald wordt door de dwaling die de veroordeling wilde afweren'. Daarop antwoorden *de evangelische kerken* dat ze dat verzoek maar gedeeltelijk kunnen honoreren.²¹ Gedeeltelijk, want er blijven verschillen – hoewel niet wordt aangegeven in hoeverre die kerkscheidend zijn. Ze hebben vooral betrekking op aspecten van de leer over de rechtvaardiging (bijvoorbeeld de betekenis van de verdiensten of goede werken). En of het onfeilbaar leergezag van de paus inderdaad aan de Schrift onderworpen is, blijft een open vraag. De *Duitse bisschoppenconferentie* oordeelt aldus:

'Daarbij plaatst ons de huidige stand van dialoogresultaten nog niet in de positie in elk afzonderlijk geval met bindende kracht te beslissen of de blijvende verschillen nog kerkscheidend karakter hebben of dat ze kunnen worden beschouwd als

¹⁷ Ökumenische Rundschau 44 (1995) 99-102. Het gedetailleerde commentaar van deze kerken in Lehrverurteilungen im Gespräch. Die ersten offiziellen Stellungnahmen aus den evangelischen Kirchen in Deutschland, Göttingen (Vandenhoeck & Ruprecht) 1993.

¹⁸ Stellungnahme der Deutschen Bischofskonferenz zur Studie 'Lehrverurteilungen – Kirchentrennung?', als nr. 52 uitgegeven door het secretariaat van de Duitse Bisschoppenconferentie in Bonn. Te bestellen via of te downloaden van www.dbk-shop.de/index.

¹⁹ Het was in 1992 al gereed, maar is nooit gepubliceerd, waarschijnlijk omdat het niet tot een afstemming tussen de Raad voor de Eenheid en de Congregatie voor de Geloofsleer gekomen is (ÖR, 103, - mededeling Klaus Engelhardt).

²⁰ LV IV. De ÖAK maakte dus gebruik van de teksten van de afzonderlijke kerken die in noot 17 genoemd zijn; hun gezamenlijk Schlusbericht dateert van even later in 1994.

²¹ Schlusbericht 4.1 (ÖR, 100).

Een herlezing van de door het Concilie van Trente en de Protestantse
Belijdenisgeschriften uitgesproken veroordelingen

uitdrukking van verschillende theologische richtingen in het verstaan van het gemeenschappelijk geloof.²²

Op grond van deze zin alleen zou men kunnen denken dat de reactie van de bisschoppen zuiniger is dan die van de protestantse synodes. Toch is de teneur van beide reacties nagenoeg dezelfde. Beide stellen om te beginnen een overeenstemming vast in wat voor de rechtvaardiging, de eucharistie en het ambt fundamenteel is. Vervolgens is sprake van divergenties (verschillen) die nog blijven en open vragen die in een voortgaande dialoog moeten worden beantwoord. Die wegen voor protestanten bij de rechtvaardiging het zwaarst en voor de katholieken bij het ambt. Het is verheugend vast te stellen dat juist de veroordelingen die destijds inzake eucharistie en avondmaal zijn uitgesproken in alle drie de reacties als niet meer van toepassing worden verklaard. Luisteren we naar wat het *Schlussbericht* van de protestantse kerken zegt:

‘Een mis die niet als aanvulling van de eenmalige offerdood van Jezus Christus wordt opgevat (LV 90, 10-12), die niet tot de aanbidding van de avondmaalselementen leidt (LV 110, 12-16), die niet als verzoening voor de doden geldt (LV 119, 29-32) en waarvan het middelpunt de maaltijd van de gemeente is, wordt niet getroffen door het oordeel van de Schmalkaldische artikelen en de Heidelberger Catechismus.’²³

Van ‘een oecumenische doorbraak’²⁴ is hier zeker sprake. Ook de Raad voor de Eenheid schrijft in zijn conclusie dat er met betrekking tot de leer over de eucharistie geen kerk-scheidende tegenstellingen meer bestaan.

Maar wie de eucharistie noemt roept als vanzelf de kwestie van het voorzitterschap daarvan op. Katholieken en protestanten denken over het verband tussen beide niet hetzelfde. Volgens de Raad is de vraag van het ambt in zijn intrinsieke betrekking tot de eucharistie

²² Stellungnahme, p.22.

²³ *Schlussbericht* 4.1.2 (ÖR p.100- 101). Men kan zich afvragen of dit statement de mogelijkheid van aanbidding van het geconsacreerde brood open laat. Men kan maar moeilijk aannemen dat LV I, 110, 12-16 waarnaar verwezen wordt die bedoelde uit te sluiten.

²⁴ Neuner, art. cit., p.75.)

nog altijd kerkscheidend.²⁵ Ook het *LV*-project heeft het moeizame gesprek over het ambt niet verder gebracht, zodat de dissensus over het ambt een schaduw werpt op de consensus over de eucharistie. Daar zijn het gebrek aan overeenstemming over het priesterlijk karakter van het ambt (correlaat van het offerkarakter van de eucharistie) en de open vragen met betrekking tot de trefwoorden '(apostolische) successie' en het '*defectus sacramenti Ordinis*' dat volgens de katholieken de ambten in de afgescheiden kerken van het Westen aankleeft (*UR* 22). En vragen betreffende de theologische betekenis van bisschopsambt en pausschap gelden vooralsnog als kerkscheidend.²⁶ Daar komt bij dat met betrekking tot deze twee ambten in de 20^e (Vaticanum II) resp. de 19^e eeuw (Vaticanum I) van katholieke zijde gezaghebbende uitspraken zijn gedaan, zodat in *LV* het bisschopsambt en het pausschap nauwelijks op grond van de leerstellige uitspraken van het concilie van Trente kunnen worden behandeld. En dan zijn daar in het laatste decennium van de vorige eeuw de zwaarwegende uitspraken van het katholiek leergezag over het subject van de wijding (wie kan worden gewijd?) nog bijgekomen.²⁷

Besluit

Tot slot twee opmerkingen bij het project. Op de eerste plaats bevreemdt het dat de ÖAK ervan heeft afgezien criteria te noemen aan de hand waarvan beslist wordt of een bepaalde kwestie kerkscheidend is dan wel een verschil dat binnen de eenheid recht van bestaan heeft. Het zou wel eens kunnen blijken dat die criteria voor katholieken en protestanten niet dezelfde zijn. Vervolgens doet zich bij de receptie van het resultaat van het project nog het feit voor dat de instemming met het niet langer kerkscheidend zijn van een bepaalde kwestie in *LV* vaak als een voorwaardelijke wordt geformuleerd. Dat komt concreet hierop neer: *als of voor zover* u, lutheranen c.q. katholieken, zich herkent in het hier als het lutherse resp. katholieke standpunt, dan is de ooit uitgesproken veroordeling niet (langer) op u van toepassing. In het gepassioneerde debat dat onder evangelische

²⁵ *Gutachten*, p. 89, 110 (6.2) en 114 (9.3).

²⁶ *Gutachten*, p. 91-93.

²⁷ Ik ben van mening dat het gezag waarmee de rooms-katholieke kerk in de jaren negentig van de vorige eeuw heeft uitgesproken dat zij niet de bevoegdheid heeft vrouwen tot het ambt te wijden haar de erkenning van ambten in kerken die hiertoe wel zijn overgegaan onmogelijk maakt; zie Ton van Eijk, *Eucharistie. Het woord en het brood*, Bergambacht (VM2), 2011/2, vooral hoofdstuk 4.

Een herlezing van de door het Concilie van Trente en de Protestantse
Belijdenisgeschriften uitgesproken veroordelingen

theologen over het *LV*-project, en vooral over de rechtvaardiging, is gevoerd hebben er nogal wat gezegd er moeite mee te hebben in de wijze waarop in *LV* de lutherse positie wordt weergegeven hun eigen lutherse identiteit te herkennen. Van de andere kant is het ook begrijpelijk dat de protestantse kerken in hun *Schlussbericht* het leergezag van de katholieke kerk vragen uit te spreken dat de in *LV* voorgestelde en in de reacties van de Duitse bisschoppen en van de Raad voor de Eenheid gegeven interpretatie van de katholieke leer ook inderdaad de katholieke leer is.²⁸

Ik eindig met een bekentenis. Ik had het, toen ik met het bestuderen van het *LV*-project begon niet gedacht, maar aan het einde ervan moet ik vaststellen dat na alles wat ermee bereikt is er toch nog veel werk aan de winkel is. Maar daar waren degenen die aan het project hebben gewerkt zelf ook wel van overtuigd.

²⁸ *Schlussbericht* 4.1 en 4.1.5 (ÖR p. 100 en 101).

Personalia

Dr. Theo Clemens is als universitair hoofddocent verbonden aan de Universiteit van Antwerpen en de Universiteit Tilburg. Zijn onderzoek beweegt zich vooral op het terrein van de religieuze geschiedenis van de Nederlanden na 1500.

Dr. Ton van Eijk was universitair docent systematische theologie aan de voorgangers van de huidige Tilburg School of Catholic Theology en van 1999-2007 voorzitter van de Raad van Kerken in Nederland.

Prof. dr. Wim François is research professor van het Bijzonder Onderzoeksfonds van de KU Leuven en is als onderzoeker en docent verbonden aan onderzoekseenheid Geschiedenis van Kerken Theologie. Hij is gespecialiseerd in de geschiedenis van de kerk en de theologie in de vroegmoderne periode (1450-1650).

Dr. Marcel Gielis is universitair docent aan de Tilburg School of Catholic Theology. Zijn onderzoek richt zich met name op de geschiedenis van kerk en theologie van de 15e tot de 20e eeuw.

Prof. dr. Peter Jonkers is hoogleraar wijsbegeerte en tot december 2013 decaan a.i. van de Tilburg School of Catholic Theology. Zijn voornaamste interessegebieden op terrein van onderwijs en onderzoek zijn hedendaagse metafysica, godsdienst- en cultuurfilosofie, en geschiedenis van de moderne wijsbegeerte.

Prof. dr. Herman Selderhuis is kerkhistoricus en directeur van Refo500.

Prof. dr. Violet Soen doceert vroege moderne geschiedenis aan de Universiteit van Leuven. Ze is met name geïnteresseerd in de politieke en religieuze geschiedenis van de Spaanse monarchie, de Lage Landen en Frankrijk. Momenteel verricht ze onderzoek aan aristocratische netwerken in het grensgebied tussen de Lage Landen en Frankrijk gedurende de 16^e eeuw. Hiervoor deed ze onderzoek naar de Hollandse Opstand en de inquisitie in de Lage Landen in de 16^e eeuw.

Colofon

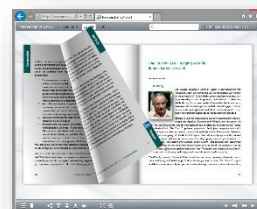
Perspectief is het Digitale Oecumenisch Theologische Tijdschrift (DOTT) van de Katholieke Vereniging voor Oecumene.

Perspectief wordt gekenmerkt door een drievoudige doelstelling:

- Reflectie** Perspectief biedt een platform van theologische reflectie op de vragen die in de oecumenische beweging leven. Ze biedt daartoe bijdragen van experts uit verschillende denominaties.
- Ruimte** Perspectief wil de ruimte zoeken en tonen waarin het oecumenisch gesprek vruchtbaar wordt. Het beoogt daarmee nieuwe perspectieven voor de toekomst van de oecumenische beweging te ontsluiten.
- Jongeren** Perspectief biedt jonge oecumenici de mogelijkheid te reflecteren op opgedane oecumenische ervaring en deze te laten weerklinken binnen de oecumenische beweging.

Perspectief verschijnt viermaal per jaar, en is gratis als digitaal tijdschrift te bekijken op de website van de Katholieke Vereniging voor oecumene, of als PDF te downloaden. De eindredactie en de vormgeving worden verzorgd door het bureau van de Katholieke Vereniging voor Oecumene.

- Nieuwsbrief** Indien u op de hoogte gehouden wilt worden van de activiteiten van Perspectief kunt u zich voor de nieuwsbrief [hier aanmelden](#).
- Steunen** U kunt ons steunen door lid of donateur van onze vereniging te worden, of door een eenmalige bijdrage, zie hiervoor onze [website](#). De Katholieke vereniging voor Oecumene is ANBI goedgekeurd.
- Redactie** Eric Roovers , Geert van Dartel, perspectief@oecumene.nl.

Meld mij aan voor de Nieuwsbrief van Perspectief

Perspectief is een uitgave van de
Katholieke Vereniging voor Oecumene
www.oecumene.nl

